

Dünýä edebiýaty

Tema: “Dünýä edebiýaty” dersine giriş. Gadymy Gündogar edebiýaty. Gündogar halklarynyň gadymy edebi ýadygärlikleri

Meýilnama:

1. “Dünýä edebiýaty” dersiniň maksady we wezipeleri.
2. Gadymy edebi ýadygärlikler we olaryň dünýä medeniýetiniň we çeper estetiki garaýyşlarynyň ösüp kämilleşmegindäki hyzmaty.
3. Otparazçylyk dini “Awesta”-dini kitap.“Awesta” kitabyndaky dini-hyýaly keşpler.
4. “Kalila we Dimna” eseri.
5. Gadymy ýazuw nusgalar: “Tumaris”, “Şyrak”, “Zareriň ýadygärligine”, “Hurma agajy we geçi”.
6. Gadymy Gündogar dessanlary.
7. Arap ertekilerini özünde toplaýan “Müň bir gije” eseri.

Edebiýat:

1. Алексеев В.М. Китайская литература. М: Наука, 1978.
2. Арабская старина. Из древней арабской поэзии и прозы. М.,1983.
3. Атеисты, материалисты, диалектики древнего Китая. “Наука”, М., 1967.
4. Bertels Ý.E. История таджикской-персидской литературы. М., 1962.
5. Braginskiý Z.S. Иранское литературное наследие. М., 1984.
6. Garryýew S. Türkmen eposy, dessanlary we Gündogar halklarynyň epiki döredijiligi. Aşgabat, 1982.
7. Gumilow L.N. Древние тюрки. М. 1967.
8. Mämmetýazow B. Görogly eposy we onuň häzirki zaman ýagdaýy. Aşgabat, 1979.
9. Mehmet Saraý. Türkmen taryhy. Aşgabat, 1994.
10. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997
11. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997.
12. Türk dünyası edebiyatı, 1. Cilt. Ankara, 2002
13. Türkmen edebiýatynyň taryhy. 1-nji jilt. Aşgabat, 1975.
14. Интернет, Информация с сервера «100 Дорог».
15. Скосырев П. Наследство и поиски. М., 1961.
16. Федоренко Н.Т. Китайское литературное наследия и современность. М.: Художественная литература, 1981.

1. “Dünýä edebiýaty” dersiniň maksady we wezipeleri.

Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan döwletimiz dünýewi hem demokratik ugur bilen dünýäniň ösen döwletleriniň hataryna goşulmagyň ýoluna ymykly düşdi.

Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde talyp ýaşlara öwredilýän daşary ýurt dilleri we edebiýaty dünýäniň ösen döwletleri bilen edebi gatnaşyklary ösdürmekde, ýaşlaryň dünýägaraýşyny baýlaşdyrmakda uly ähmiýete eýedir.

Talyp ýaşlary Watanyňa wepaly kämil nesil hökmünde ösdürip ýetişdirmek, olary diňe Türkmenistanda däl, dünýäniň islendik derejede ösen ýurdunda özüni erkin, batyrça, ynamly, ýokary medeniýetli alyp barmagy başaryan ugurtapyjy, ylymly, bilimli adamlar edip ýetişdirmek derwaýys wezipeleriň biridir. Bu babatda dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyndan, meşhur akyldarlaryň edebi mirasyndan peýdalanmak has-da zerur.

“Dünýä edebiýaty” dersiniň maglumaty örän giňdir. Bu ders boýunça 1-nji ýylyň I-II ýarymýyllygynda Gündogar halklarynyň edebiýatyny öwretmeklik göz önünde tutuldy. 2-nji ýylda bolsa Günbatar edebiýaty öwrediler. Çünki her bir halkyň öz edebi ýörelgesi, usuly bar. Dünýä edebiýatynyň şeýle bölünip okadylmagy dünýä edebiýatynyň görnükli wekilleriniň ömür beýanlaryny we olaryň genji-hazyna öwrülen eserleriniň garyşdyrylman, rejelenip öwretilmegine ýardam eder.

Bu dersiň esasy wezipeleri şulardan ybaratdyr:

1. Dünýä halklarynyň edebiýatynyň taryhy bilen baglanyşykly syýasy, pelsepewi we çeperçilik babatdaky derwaýys meseleleri doly hem düýpli aýdyňlaşdyrmak;
2. Dünýä edebiýatynyň belli-belli döwürleri barada, esasy ýagdaýlary dogrusynda düýpli durup geçmek;
3. Dünýä belli ýazuw ýadygärlikleriniň ähli babatdaky çeperçilik gymmatyny, ýazyjynyň bu ugurdaky hyzmatyny şol döwrüň talaplarynyň, ösüp ýeten derejesine goşan goşandynyň nukdaýnazaryndan derňemek;
4. Daşary ýurtlaryň meşhur ýazyjy-şahyrlarynyň döredijiligine öz milli edebiýatynyň kämil däp-dessurlarynyň nusgasy hökmünde häsiýetlendirme bermek;
5. Nusgawy eserleriň halkylygyny açyp görkezmek;
6. Öwrenilýän ýazyjy-şahyrlaryň eserleriniň üsti bilen dünýä edebiýatynyň esasy edebi ugurlaryny, usullaryny we akymalaryny kesgitlemegi öwrenmek;
7. Dünýä edebiýatynyň belli eserlerini türkmen diline terjime etmeklige ruhlanmak;
8. Çeper döredijiligiň inçe tilsimlerini öwrenmek we çeper döredijilik işine höweslenmek;

2. Gadymy edebi ýadygärlikler we olaryň dünýä medeniýetiniň we çeper estetiki garaýyşlarynyň ösüp kämilleşmegindäki hyzmaty

Gadymy edebiýat öz içine ägirt uly baýlygy alýar. Bu barada dünýäniň syýahatçylary, taryhçylary, edebiýatçylary Gündogar ýurtlaryna aýlanyp ýazan işlerinde aýratyn belläpdirler. Gadymy edebi ýadygärliklerde gündogar halklarynyň gadymy döwürde nähili syýasy-jemgyýetçilik gurluşda ýaşandyklary barada gymmatly maglumatlar berilýär. Her ir gymmatly ýazuw ýadygärlikleriniň esasynda her bir halkyň gadymdan gelýän halk döredijiligi esas bolýar. Gadymy edebi ýadygärlikleriniň dünýä medeniýetiniň we çeper estetiki garaýyşlarynyň ösüp kämilleşmegindäki hyzmaty örän uludyr.

Çeper döredijiligiň gözbaşy folklordyr. Söz sungaty halk döredijiligi bilen özara berk baglanyşýar. Her halkyň çeper döredijiligi şol halkyň taryhyny, durmuşyny, ahlagyny, dāp-dessuryny, gylyk-häsiýetini şöhlelendirýär, pelsepesini, dünýägaraýşyny hem-de zehin ussatlygyny çeper görnüşde özünde jemleýär. Şol halkyň isleg-arzuwyny, matlabyny aramak bilen oňa hyzmat edýär. Halk döredijiligi hem çeper gymmatlyk hökmünde şu çeper kanuny şertiň esasynda kemala gelipdir: halkyň taryhyny, durmuşyny, ahlagyny, dāp-dessuryny, gylyk-häsiýetini şöhlelendiripdir, pelsepesini, dünýägaraýşyny, zehin ussatlygyny özünde jemläpdir, türkmenleriň isleg-arzuwlaryny, matlaplaryny arapdyr we gorap gelipdir.

Gündogar halklarynyň taryhy, medeniýeti we döredijiligi çuňdur, şol bir wagtda giňdir we dünýä medeni gymmatlyklaryna goşan goşandy uludyr. Şeýle çuňluk we giňlik onuň döredijiliginiň söz sungaty hökmünde örän çeper we nepis bolmagyna getiripdir. Taryhy döwürlerde we ruhy eýýamlarda ynsanyň aň-düşünjesiniň, dünýägaraýşynyň, döredijilik ukybynyň, zehininiň kem-kemden kämilleşmegi halky eserleriň çeper hem-de taryhy esaslarynyň sazlaşykly ösüşini üpjün edipdir. Ata-babalarymyz döredýän eserleriniň çeper bolmagyna, ondaky duýgy-düşünjeleriň, ahlagyň tämiz we ter, çeper keşpleriň täsirli, görelde alarlyk bolmagyna aýratyn üns beripdirler. Halk döredijiliginiň çeper we taryhy esasy döwrüne, medeniýetine, ahlak sypatlaryna seretmezden, ýagşylygy, ruhubelentligi, erkinligi özüne baş ýörelge edinipdir. Şoňa görä Gündogar halklarynyň taryhyny, medeni, edebi mirasyny, dāp-dessuryny, dilini, ahlak ýörelgelerini we dünýä medeniýetine ýetiren täsirini hem-de goşan goşandyny ylmy esasyda öwrenmek möhüm ähmiýete eýedir. Bu babatda folklor has gadymy edebi çeşme hökmünde gymmatlykdyr.

Adamzadyň çeper pikirlenişiniň başynda halk döredijiligi durýar, onuň çeper we taryhy esaslary bolsa münýyllyklaryň gatyna siňip gidýär. Onuň döremegi, kämilleşmegi, baýlaşmagy ynsan durmuşynyň, aňynyň ösüşi ýaly kem-kemden amala aşypdyr. Şu ösüş alyş-çalyşa, özara täsir etmäge we baýlaşma esaslanyndyr. Gadymy Hytaýdaky, Hindistandaky, Eýrandaky, Oguz ülkelerindäki taryhy wakalar, ynsan aňynyň, döredijilik ukybynyň kämilligi halk döredijiligini baýlaşdyrypdyr. Özara täsirlenmäniň netijesinde halk döredijiligi Çynma Çynyň, ýunanlaryň, araplaryň, parslaryň, yslamyýetden öň orslaryň, ondan soň ermenileriň, bulgarlaryň, mongollaryň döredijiligi bilen edebi hyzmatdaşlykda bolupdyr we bu halklaryň döredijiliginiň baýlaşmagyna belli derejede goşant goşupdyr.

Gündogar halk döredijiligi bu ýerde ýaşan halklaryň durmuşynyň, döredişleriniň, ynançlarynyň, ahlakynyň çeper aýnasydyr. Onuň baş alamatlary: millilige, çeper beýan etmelere, teswirlemelere baýdygydyr, žanrlaryň her haýsynyň belli bir maksatlara bagly döredilendigidir.

Has gadymy halk döredijiliginde Taňry, onuň yns-jynsy ýaradyşy, Adam Ata, How Ene, Perişdeler, Pygamberler we ýagşylykdyr ýamanlygyň ýaradylyşy baradaky gadymy mifler biziň döwrümize çenli saklanyp galypdyr. Animalar, fetişler, totemler, her hili gudratlar baradaky çeper düşüňjeler-ynançlar, yrymlar, ýomlar, söwünçler, gargyşlar, aýdymlar, nakyllardyr matallar, efsanalar halk döredijiliginiň kämilleşendigine güwä geçýär. Bu döwrüň folkloryna degişli çeper mifler, efsanalar gadymy ýazuw ýadygärliklerinde, has hem «Awestada» saklanyp galypdyr.

Ynsanyň durmuşyndan, ruhy ahwalatyndan dömüp çykan porhançylyk, zikir aýtmak, şöwür çekmek, em emlemek, Güne, Oda, Suwa sygynmak, gorky-ürki, gara güýçden üstün çykmak dessury žanrlaryň galyplaşmagyna oňaly täsir edipdir. Bagşylar, ozanlar, hapyzlar, halfalar, porhanlar, zikirçiler, rowaýatçylar, ertekiçiler şu döwürde uzak ýyllaryň, dowamly ösüşleriň esasynda yzma-yz emele gelipdir. Bu möhüm döwür, onuň çeper meýdany, Gündogar medeniýetiniň taryhynda tutýan orny özüniň ylmy çözgüdine garaşýar.

Gündogaryň ylmy galkynyşy ylmyň, medeniýetiň dürli pudaklary bilen birlikde çeper gymmatlyklaryň kämilleşmegine, ösmegine getirdi. Galkynyşyň ilkinji ýylaryndan başlap, çeper söz sungatynyň ýerine ýetirýän hyzmaty, ýordum gory, çeper meýdany giňedi. Ylmyň ösüşi halky eserleriň many-mazmunynyň çuňlaşmagyna, çeperçilik serişdeleriniň, tärleriniň artmagyna, dünýäni, hadysany görüş we beýan ediş usulynyň berkemegine oňaly täsir etdi. Şu özgerişniň esasynda folklor halkyň dünýägaraýşynyň, çeperçilik gözlegleriniň, isleg-arzuwlarynyň, ahlakynyň, duýgy-düşünjesiniň müdimilik çeper hemrasyna öwürlmek hukuguna eýe boldy. Halkyň bu çeper gymmatlygy agzeki döremek, aýdylmak hem-de dilden-dile geçmek aýratynlygyny ýazuw arkaly ylma, çeper edebiýata girmek bilen baýlaşdyrdy. Onuň ýerine ýetirýän hyzmaty ikä bölündi. Öň isleg-arzuwy, ruhy talaby kanagatlandyrmak, ynsany terbiýelemek bolan bolsa, indi onuň üstüne wakany, hadysany, dürli ylmy düşüňjeleri, garaýyşlary we şuna meňzeşleri subut etmek, tassyklamak, ykrar etmek hyzmaty goşuldy. Gadymy halk döredijiliginde we edebiýatynda nusga alarlykly ynsan keşpleri döredildi.

Gündogar dessanlary köki bir, dini bir, dili garyndaş halklaryň her haýsynyň milli ruhuna, döredişlerine, ahlakyna laýyklykda döredilipdir. Taryhy pursatlar, edim-gylymlar tapawutly bolsa-da, ynsana mahsus baş meseleler: Watany goramak, özbaşdak, erkin ýaşamak, zorlyga, eden-etdilige garşy durup, ejiziň, adalatyň tarapyňy çalmak milli görnüşde çözülipdir. Bu meseleler gündogar halklarynyň dessanlarynda ahlak arassalygy baýlaşdyrýan baş gymmatlyk hökmünde nesilden-nesle saklanyp galypdyr. Edermenlik, gahrymançylyk, päk söýgi, adalatlylyk, ynsansöýüjilik dessanlaryň edep hem-de terbiýe ugruny kesgitläpdir.

Iň gadymy gündogar edebi ýadygärlikler çin-uýgur we pars ýazuw ýadygärlikleri, esasan hem “Awesta” kitaby hasaplanylýar. Beýleki dinlere esas bolan bu kitapda Haýyr bilen Şeriň baky söweşi esasynda dünýäniň gurluşy barada pelsepewi pikir ýöredilýär.

Gadymy ýadygärlikleriň biri hem hindileriň “Kalila we Dimna” eseridir. VI asyrdan Sasanylar döwletiniň şasy Anuşirwanyň tagallasy bilen Türkmenistana aralaşan bu eser öwüt-nesihat berýän täsin ertekileri, rowaýatlary özünde jemleýär.

Gaýa ýazgylary iň gymmatly ýazuw ýadygärliklerinden biridir. Biziň eýýamymyzdan soňky IV-VI asyrlaryň aralygynda Ýeniseý töwereklerinde, VIII asyrdan Orhon töwereklerinde dikilen hasap edilýän we mazar daşlarynyň ýüzüne ýazylan ýazgylar, “Dariý hakyndaky gaýa ýazgylary” hem dünýä edebi mirasyna uly goşant goşdular. Olarda Gündogar halklarynyň taryhy, ol döwrüň syýasy-jemgyýetçilik gurluşy barada baý maglumat berilýär.

Biziň eýýamymyzdan öň bize gelip ýeten “Tumar”, “Şyrak”, “Zareriň ýadygärligine”, “Hurma agajy we geçi” ýaly ýazuw ýadygärlikleri hem Gündogarda döwletleriň arasyndaky syýasy hem ýaragly çaknyşyklaryň yzygiderli bolup durandygyny subut edýär. Gündogarda, esasan, turlar söweşeň we söweş tilsimlerini nusgalyk bilýän halk bolupdyr. Bu ýazuw ýadygärliklerinden parçalar grek taryhçylarynyň turlaryň söweş hileleri hakynda ýazan taryhy eserlerinde saklanyp galypdyr.

Gündogar halklarynyň gymmatly edebi ýadygärlikleriniň biri hem türk halklarynyň içinde hem meşhur bolan “Mün bir gije” atly eserdir. Bu eserde hem täsin ertekileriň üsti bilen ynsan pähiminiň güýji, onuň gymmaty dogrusynda gürrüň edilýär.

Gündogar halklarynyň gymmatly ýazuw ýadygärlikleri barada gürrüň edilende “Görogly”, “Gorkut ata”, “Manas” ýaly uly göwrümlü eserleri agzaman geçmek bolmaz. “Manas” eseri gyrgyz halkynyň gymmatly ýadygärligi bolup, ol dünýäde iň uly şygry bilen ýazylan eposdyr.

Gadymy yslamdan öň dörän mifler, hekaýatlar, dessanlar Gündogar halklarynyň döreýşi barada hem gymmatly maglumatlar berýär. Saka dessanlary (“Alp Är Tunga”), hun-oguz dessanlary (“Oguz kagan”, “Atilla”), göktürkmen dessanlary (“Bozgurt”, “Ergenokon”), uýgur dessanlary (“Döreýiş”, “Göç”) ýaly dessanlarda türk halklarynyň geçmişi baradaky gymmatly maglumatlary çeper diliň üsti bilen beýan edýär.

3. Otparazçylyk dini. “Awesta”-dini kitap. “Awesta” kitabyndaky dini-hyýaly keşpler

“Awesta” kitaby otparazçylyk dininiň mukaddes kitabydyr. “Awesta” sözi wesýetnama, nesihatnama, üýtgeşsiz ýa-da jedelsiz kada-kanunlar diýen manyny berýär. Bu kitabyň dörän ýeri häzirki Türkmenistan diýlip çak edilýär.

Otparazçylyk dini münýyllyklaryň dowamynda dini ynanç hökmünde Gündogar halklarynyň arasynda giňden ýaýrapdyr. Otparazçylyk dini bilen baglanyşykly ynançlar biziň şu günlerimize çenli saklanyp galypdyr. Bu din dünýä dinleriniň iň gadymysydyr. Otparazçylyk dinine Zoroastrizm diýlip at berilýär.

“Awesta” kitaby otparazçylyk dininiň baş mukaddes kitabydyr. Çeşmelerde berilýän maglumatlara görä kitabyň dini däpler hem baýramçylyklar bilen bagly ýazgylary şol döwürdäki ybadathanalarda okalypdyr.

“Awestanyň” ýazary otparazçylyk dinini esaslandyran Zaratuştradyr. Spitamanyň neberesinden bolan Poruşaspanyň ogly Zaratuştra ahamenit döwletiniň önüsyrasynda, ýagny m.ö.VII asyrdan ýaşapdyr diýlip hasap edilýär. Zaratuştranyň

durmuşy, döredijiligi barada “Awestanyň” iň gadymy bölegi bolan Gatlarda (dabaraly dini aýdymlyklar) maglumat berilýär. 17 bapdan ybarat bolan “Awestanyň” bu iň gadymy böleginde berlişine görä Zaratuştra “kanunyň däl-de güýjüň” hökmürowanlyk eden döwründe ýaşapdyr. 15 ýaşynda bilim-sowat alyp, ruhanylyga ýetişen Zaratuştra öz güzerany bilen meşgul, parahat oturan halkynyň üstüne keseden çapawulçylykly çözüslaryň häli-şindi bolup durşuny, bigünä adamlaryň nähak gyrgyna berlişini, olaryň mallarynyň sürlüp äkidilişini, emläkleriniň talanyşyny gözi bilen görüpdir. Bu zorlugyň, sütemiň, eden-etdiliğiň garşysyna ýekelikde göreşiň netije bermejekdigine ymykly göz ýetiren geljekki pygamber adamlar üçin adalatly jemgyýeti gurmagyň zerurlygyna düşünişdir we onuň ugruna çykypdyr. Täze jemgyýetde adamlar durmuşy ýagdaýlaryna: garyplygyna-baýlygyna, güýçlüligine garamazdan, kanunyň önünde deň derejede jogap bermeli bolupdyrlar. Zaratuştra şeýle jemgyýetiň esasy ýörelgelerini işläp düzüpdir.

Pygamber 20 ýaşyna ýetende öz dogduk mekanyny taşlap, çet ýurtlara taglymatyny wagyz-nesihat etmäge gidipdir. Şondan 10 ýyl geçensoň, ýokardan aýdyňlyk gelipdir. Ir säher çagy Hudaýa çokunmak üçin derýanyň kenaryna gelen Zaratuştranyň önünde birden Wohi Mana (Bahman) atly perişde peýda bolupdyr we ony Ahura Mazdanyň ýanyna alyp barypdyr. Zaratuştra şu ýerde älemde ýeke-täk Hudaýyň bardygyna, onuň hem Ahura Mazdadygyna göz ýetiripdir. Zaratuştra aýdyňlyk alansoň, onuň wezipesi hem anyklaşypdyr. Ol indi öz taglymatyny dürli halklaryň arasynda ýaýratmaga çalşypdyr. Rowaýatlarda beýan edilişine görä. Şeýle maksat bilen Zaratuştra Orta Aziýanyň we Eýranyň dürli künjeklerine, Ýakyn Gündogar ýurtlaryna we Hindistana wagyz-nesihat etmäge gidipdir. Bu ýurtlarda ol köp kynçylyklary başdan geçiripdir. Ahyry onuň taglymatyny Orta Aziýanyň we Eýranyň gadymy mifik patyşalarynyň biri Wistaspa kabul edipdir. Şoň bu hökümdar Zaratuştranyň penakäri bolupdyr we onuň taglymatyny ýaýratmaga uly kömek edipdir. Zaratuştra 77 ýaşynda dünýäden ötüpdir. Ony Tura Bratarwahş öldüripdir. Zaratuştranyň ölüminden soňra üç sany ogly dünýä inýär.

“Awesta” kitabyňyň möçberi barada şeýle maglumatlar bar. Asyrlaryň dowamynda nesilden-nesle dil üsti bilen geçip gelen “Awesta” ahemenitler döwründe (m.ö.V as.) hökümdar Artakserks I –iň (m.ö. 465-424) buýrugyna görä çekimli harplary bolmadyk arameý elipbiýinde ýazuwa geçirilipdir. “Awestanyň” bu nusgasy „Uly ahemenit Awestasy“ adyny alýar. Ol 21 kitaby öz içine alypdyr. Kitap 2 nusgada altyn suw çaýylan syýa bilen käbir maglumatlara görä 12 müň, käbirine görä bolsa 30 müň öküziň hamyndan ýasalan pergamentiň ýüzüne ýazylypdyr. Bu 2 kitap m.ö.IV asyryň II ýarymynda Eýrany we Orta Aziýany Aleksandr Makedonskiniň basyp almagy bilen, onuň buýrugyna görä biri ýakylypdyr, beýlekisi bolsa grek diline terjime etmek üçin Müsüre Aleksandriýa kitaphanasyna iberilipdir. Häzirki wagtda kitabyň 1324-nji ýylda Nusaýda göçürilen ujypsyzja bölegi Daniýa döwletiniň Kopengagen şäherindäki muzeýde saklanýlar.

Biziň döwrümize gelip ýeten “Awesta” kitaby ençeme özbaşdak kitaplardan ybarat. Şol kitaplaryň mazmuny bütewi halda zorastrizmiň taglymatlaryny öz içine alsa-da, olaryň her birinde aýry-aýry mazmun bar.

1. Wendidat. Bu kitap 22 bapdan ybarat bolup, onda Ahura Mazda we Zaratuştranyň aýdyşygy arkaly her hili ýaman ruhlar, döwler, olary ýeňmek, günä etmezlik ýaly dini zatlar barada gürrüň edilýär.

2. Wisparad. Bu söz „Hudaýyň nazar salan zatlarynyň iň mukaddesi“ diýlip terjime edilýär. Bu kitap 24 bapdan ybarat. Onda ybadat edilýän pursatdaky aýdylyan dini aýatlar we dogalar ýazylypdyr.
3. Ýasna. Nu kitap “Awestanyň” iň uly we has gadymy nusgasy hasaplanýar. Onda dini baýramlary geçirmek, dini goşgular, din bilen baglanyşykly dürli däp-dessurlar, zorastrizmiň hudaýlaryna degişli zatlar barada gürrüň edilýär.
4. Ýaş. Bu söz öwgi, dini aýdymlar diýen manyny berýär. Bu ýerde 22 sany sygyr berlipdir. Şol sygyrlar mifologik alamatlar arkaly zorastrizmiň hudaýlaryny taryp edýär. Mysal üçin, 5-nji ýaşda Ardwisura Anahita, 10-njy ýaşda Mitra, 13-nji ýaşda frawisiler (perişdeler) barada gürrüň edilýär.
5. Kiçi “Awesta”. Munda Gün, Aý, Ardwasura, Warhran we başga-da birnäçe hudaýlar hakdaky ybadat ýazgylary bar.

“Awesta” dualistik taglymaty öňe sürýär. Älemiň gurluşy we onda adamzat durmuşynyň ýüze çykyşy bilen bagly iki sany mizemez başlangyç onuň esasyny tutýar. Muňa laýyklykda adamlaryň durmuşynda emele gelen jemgyýetçilik gatnaşyklary biri-birine gapma-garşylykda bolan iki sany ruhy güýjüň özara gatnaşygyndan başlanýar. Olaryň birinjisi ýagtylygyň, adalatlylygyň, aslylylygyň, ähli päk we nepis zatlaryň ruhudyr. Onuň başynda ýokary taňry Ahura Mazda durýar. Ol beýik ýaradyjy edilip görkezilýär. Ol özüne alty sany ruh-kömekçi ýaradypdyr. Bu ruhlar adama hersi bir tarapdan kömek edýär. „Awestada“ ýüzlerçe, müňlerçe ruhlar bolup, olar howada doludyr diýlip belleniýär. Ahura Mazdanyň ogly Aşur otdur. Ol baş sany asman ody, adamyň tenindäki ýaşayş-ýylylygyň, agaçada gizlenen ot, ýalyn, ýyldyrym, asmandaky ýagtylyk görnüşde ýüze çykýar.

Ikinjisi nejisligiň, betpälligiň, kezzaplygyň, ölümiň we beýleki erbetlikleriň ruhudyr. Onuň başynda hem melgun Ahriman durýar. Ol älemdäki iň ýaman zatlary, arwahlary, jynlary, döwleri, erbet janly-jandarlary ýaradyp, ýere adamlara ýamanlyk etmek üçin iberýär.

„Awesta“ kitabynda aýdylyşyna görä, Ahura Mazda Ýerdäki ýaşayşyň möhletini 12 sany üç müň ýyllyk diýip kesgitleýdir. Birinji üç müňýyllykda Ahura Mazda diňe ruhlaryň dünýäsini ýaradanmyş. Soňra Ahura Mazdanyň garşydaşy Ahriman peýda bolýar. „Awestada“ olaryň ekizdiginiň hem ýatlanýan ýeri bar. Ahura Mazda Ahrimana parahatçylyk teklipl edýär. Emma ol bu teklibi kabul etmeýär. Şonuň üçin Ahura Mazda oňa garşy dokuz müň ýyllyk göreş yglan edýär.

Ikinji üç müň ýylda Ahura Mazda ýer ýaşayşyny ýaradypdyr. Ilki asmany, soňra suwy, ýeri, ösümlikleri we janly-jandarlary hem adamy gezekli-gezegine döredýär. Bu döwürde Ahriman ýagşylyga garşy göreşde özüne kömek etjek ýaman ruhlary döredipdir.

Üçünji üç müň ýyllykda Ahriman özüniň ýaradan ýaramaz güýçleri bilen Ahura Mazdanyň ýagşylyk dünýäsine dökülýär. Onuň iberen Ajusy - ýylany ilkinji ýaradylan adam Gaýomarty we onuň wepaly hemrasy, ýoldaşy öküzi öldürýär. Gaýomartyň maşgalasyndan ýerdäki adamlar köpelipdir. Ýagtylyk dünýäsine birehim söweş arkaly ýamanlyk güýçleri ýeriň aşagyna dykmak başardypdyr.

Dördünji üç müň ýyllykda Zaratuştranyň dogluşy we onuň dini wagyz edişi bilen başlanýar.

On iki üç müňýyllyk geçenden soň, ýagşylyk bilen ýamanlyk güýçleriň-ruhlaryň soňky çaknyşygy bolmaly. Ýagşylyk ýeňmeli. Soňra baky durmuş başlanar diýlip „Awestada“ belenilip geçilýär.

4. “Kalila we Dimna” eseri.

“Kalila hem Dimna” kitaby öz başlangyjyny Hindistandan alyp gaýdýar. Sonuň üçin hem onda duş gelyän nakyllar, pähimler mazmun hem sýužet taýdan hindi edebiýatynyň “Pançatanda”, “Arthaşastra”, “Mahabharata”, “Şukasaptati” we beýleki meşhur edebi ýadygärliklerinde hem duş gelyär.

IV asyrdan atly bir ruhany “Kalila hem Dimnany” Siriýa diline terjime edipdir, ýöne ol ony asyrlar nusgadan däl-de, pehlewî (pars) dilinden terjime edipdir. Kitabyň pehlewî (pars) dilindäki nusgasyny bolsa 535-579-njy ýyllar aralygynda ýaşan Hysrow Anuşirwan patyşanyň köşk hekimi Barzuýa terjime edipdir. Ýöne bu terjime saklanmandyr. Bize kitabyň Siriýa nusgasy gelip ýetipdir, ony 1876-njy ýylda nemes alymy Bekkel neşir etdiripdir.

Kitabyň bablarynda Kalila bilen Dimnanyň gürrüňi arkaly ençeme hekaýatlar timsallar beýan edilýär. Mysal üçin, “Baýguşlar we gargalar hakdaky” bab göçme manyda halklaryň arasynda bolýan ganly söweşleri beýan edýär. Bu ýerde hindi edebiýatynyň syýasy-ykdysady ýadygärligi “Arthaşastrada” has anyk we yzygiderli beýan edilýän daşary syýasatynyň alty usuly öz beýanyny tapypdyr. Ministrler patyşanyň ýanynda şol usullaryň maslahatyny edýärler, duşmany hile bilen ýeňmegi makul bilýärler we ýeňýärler.

“Syçan bilen pişigiň dostlugy” atly babda bolsa duşmany soýuzdaş döwletiň kömegi bilen ýeňmek hakynda gürrüň edilýär.

“Kepderi, syçan hem garga” diýen babda päk, asyrlly duýgy hakda, dostluk hem wepalylyk hakda, oňatlygyň erbetlikden üstün çykyşy hakda gürrüň edilýär.

5. Gadymy ýazuw nusgalar: “Tumaris”, “Şyrak”, “Zareriň ýadygärligine”, “Hurma agajy we geçi”.

Tumaris

(b. E. öň 530-njy ýyllar)

Bu eser gadymy Turanyň özbaşdaklygy ugrunda göreşen merdana we pähimli hökümdar aýal Tumaris hakynda. Tumaris (Tumar bolmaly) Geradotyň (b.e.ö. 484- 425) we Strabonuň kitaplarynda ýazylypdyr. Geradot Tumarisi massagetleriňki, Strabon bolsa saklaryňky hasaplaýar. Geradot “Taryh” atly kitabynda “Kiriň massagetlere garşy ýörişi” atly bölümünde Tumaris hakynda ýazýar.

Biziň eramyzdan öňki I-nji müňýyllygyň VI asyrynda Amyderýanyň kenarynda ýaşayan massagetleriň şasy ölende onuň ýerine aýaly Tumaris geçýär. Ol paýhasly mert aýal bolupdyr. Kir (559-530), (parsça Kiros-e kebir – Beýik Kiros) köp ýerleri basyp alandan soňra massagetleri hem basyp almagy ýüregine düwýär. Ýöne ol ilki Tumarise öýlenmekçi bolýar. Emma parasatly aýal

onuň näme üçin öýlenjekdigini bilip, oňa garşy bolýar we onuň sawçylaryny yzyna iberýär.

Şundan soň Kir 200 müň goşuny bilen Tumarisiň üstüne gaýdýar. Tumaris Kire “Eý, Midiýaly öwünjeň patyşa! Bu päl-niýetinden gaýt. Çünki bu edýän işinden özüňe peýda ýa zyýan geljegini bileňok. Dynçlyk, asudalyk bilen öz ýurduňda hökmürowanlyk sür. Biziň ýurdumyzy özümize goý...” Tumaris gerek bolsa jeňe taýýardygyňy hem mälim edýär. Şonuň üçin ol Kire mert durup uruşmaklygy teklipl edýär. Tumaris : “Biz bildik, sen dynçlygy halaňok, şol sebäpli hem başky maslahatymyza gulak salman, üstümize çozup geldiň. Eger massagetler bilen uruşmak isleseň derýadan geçer ýaly köpri ýasaly we üç günlük uzak ýerlere göçüp gideli. Şondan soň şol ýerde ýüzbe-ýüz durup mert urşaly. Eger öz tarapyňyzda durup uruşmakçy bolsaň, bize ony hem aýt, biz razy, ýöne namartlyk etme.”- diýýär.

Bu sözler hemişä öz halky bilen maslahatlaşyp iş edýän aýalyň parasatly şa bolandygyny görkezýär. Tumaris mert söweşi saýlap alsa, Kir hile-mekirligiň ýoluny agtarýar. Goşunlaryň geçmegi üçin Araks (Amy derýa) derýasynyň üstünden köprüler salnypdyr, üsti diňli gämiler gurlupdyr.

Kir Tumarisiň ogly Sparangisi meýden mes edip, şerap içirip, serhoş edip, bir topar ýigidi bilen ýesir alýar. Bu waka Tumarisiň we onuň ildeşleriniň gaharyny getirýär. Tumaris ýene-de Kire çapar ýollap, ogluny gaýtaryp berip, gowulyk bilen yzyna gaýtsa, oňa zat etmejegini aýdýar. Eger bu maslahaty kabul etmese, massagetleriň taňrysý Güneş Kuýaşyň ady bilen kasam edip: “Sen ýaly açgöz, gana suwsany öz ganyndan gandyraryn” diyip, ogluny talap edýär. Kir talaba boýun bolmaýar. Sparangis bolsa namys edip, özüni öldürýär. Şundan soňra Tumarisiň ýolbaşçylygynda söweş başlanýar. Massagetler ýeňýär. Söweşde Ahemenitleriň şasy Kir öldürilýär. Tumaris Kiriň meýdini tapdyryp, onuň kellesini aldyrýar we ganly sanaja saldyrýar. “Dirikän gandan doýmadyň, öleňden soňra bir gan. Başga biriniň ýurduna gireniň jezasy şudur” diýip, şu aýyganç jezany berýär.

Tumarisiň keşbi Bu haýyr bilen şeriň söweşinde haýyryň üstün çykyp dabaralanmagyny islän halkyň real gahryman esasynda döredilen ideal gahrymanyň keşbidir. Türkmen halkynyň eposlarynda Harmandäliniň, Aýsoltanyň, Sylyjan hatynyň we beýlekileriň keşpleri Tumarisi ýadyňa salýar. Bu biziň eposlarymyzyň köküniň gadyndan gelyändigini aňladýar.

Tumar diýlen şaý-sep, belki, şol Tumarisiň hatyrasyna döredilendir. Halk üçin göreşen real gahrymanlar ideýallaşdyrylyp, rowaýatlar döredilýär we olar elmydam soňky dörediljek eser üçin nusga bolup hyzmat edýär. Şol gahrymanlar halka eserleriň üsti bilen ruhy hem estetik gözelligi berýär.

Şyrak

“Şyrak” hem Tumaris ýaly gahrymançylykly eposdyr. Bu barada biziň eramyzdan öň ýaşap geçen taryhçy we ýazyjy Polieniň “Harby hileler” atly kitabynda beýan edilýär. Taryhy wakalar esasynda düzülen bu eposyň gysgajyk mazmuny şeýle .

Eýran şasy Dariý Garagumda ýaşap ýören erkin saklary özüne tabyn etmek üçin gaýdýar. Olaryň gelyänini bilip, bir çopan ýigit Şyrak öz hökümdaryna:

“Men gelyän goşuny bir hile bilen heläk edeýin. Eger siz meniň çagalarymy ölenimden soňra ekleseniz, men olary aldawa salyp, Garagumyň içinde suwsuz heläk edeýin” diýýär.

Şondan soňra ol öz gulakdyr, burnuny kesip, gelyän goşunyň önünden çykýar. “Maňa saklar rehimsizlik bilen şeýle agyr jeza berdiler. Men size olaryň üstünden barjak ýoly görkezeýin” diýip, goşuny alyp gidip, gumda azaşdyryp, suwsuz heläk edýär. Bir hepdelik azyk bilen ýola düşen Dariniň goşuny gumda aç-suwsuz heläk bolýar. Dariý I-niň goşun başlygy Ranosbat Şyragyň kellesini kesýär. Ölmezinden öň Şyrak : “Siz meni öldürseňizem, barybir hemmãňiz gumuň içinde ölersiňiz” diýýär. Dariý az sanly goşuny bilen zordan aman galypdyr. Olaryň çarwadar halky gul etmek maksady başa barmandyr.

Görşüňiz ýaly, çopan ýigit Şyragyň hereketlerinde watansöýüjilik belent derejede teswirlenýär.

Zariadr we Odatida

Mediýalylaryň ýurduna Guştasy diýen adam, onuň dogany Zariadr bolsa Hazar bilen Tanais (Syrderýa) arasynda ýerleşýän ülkä hökümdarlyk edýär. Syrderýanyň arasynda skifler ýaşaýar. Onuň şasy Omaryň (Amorg) Odatida atly owadan gyzy bar. Zariadr bilen Odatida halaşýar. Ýöne Omar Odatidany oňa bermek islemeýär. Toý edip, gyzyna sen ýigitleri özün saýla diýýär. Zariadr derýadan geçip, skif eşiğini geýip, toýa gelýär. Gyz ony tanap, şony saýlaýar we gije derýadan geçip gaçýarlar. Bu eser ýaşlaryň erkin söýgüsine bagyşlanan...

Hurma agajy we geçi

Bu poema munazara žanrynda ýazylan. Poemada altyn şahaly hurma agajy bilen geçiniň arasyndaky jedel beýan edilýär. Allegorik keşp berilen hurma agajy bilen geçi adamlar üçin biziň haýsyzmyz gowy diýip jedel edýärler. Şundan soňra bularyň arasyndaky jedel áydyşyk şekilinde gidýär. Ýumaristik usulda giden bu poemada hurma agajy geçi: “Menden seniň boýnuňa taýak daňmak üçin gazyk ýasaýarlar. Öldürenlerinde-de menden asyp soýýarlar,. kebab etmek ýçinem meniň şahamy ýakyp ulanýarlar” diýip öwünýär. Bu áydyşykda geçi özüniň ýüňüniň, süňküniň, etiniň, süýdünüň, ýagynyň ynsan ýaşayşynda, durmuşynda möhüm ähmiýete eýedigini aýdyp. Hurma agajyny ýeňýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda munuň ýaly munazara görnüşinde ýazylan eser kän. Meselem, Mahmyt Kaşgarynyň “Diwany ligut et türk” eserinde pasyllaryň áydyşygy, Gaýybynyň “ Otuz iki tohum kyssasy ” we ş.m.

Zareriň ýadygärligine

Bu poema belli bir derejede bolup geçen taryhy wakalar bilen baglanyşykly. Eserde pälwan Zarer we onuň ogly Bastwaryň başyndan geçirenleri hem-de eýranlylar bilen turanlylaryň arasyndaky söweş wakalary görkezilýär.

Balh şasy Bistasy otparazlyk-Zartuştra dinini kabul edýär. Wistasyň duşmany Arjasy onuň üstüne ilçi iberýär we oňa öz dinine girmekligi talap edýär. Eger girmese, iki we dört aýaklylarynyň baryny sürüp alyp gaýdyp, gul edip işletjekdigini aýdýar. Şu ýerde halkyň içinden Zarer diýen bir pälwan orta çykýar. Ol Arjasa jogap ýazýar.

Ynha ak tokaýlyk otparaz Merw,
Munda atlar çapyşyp ýör arkaýyn...
Aňyrdan gelseňiz çykarys bärden,
Şonda döwüň öldürişin görkezeris.

Ilçiler bu haty alyp gidýär. Wistasy 10 ýaşdan 80 ýaşa çenli ilatdan ybarat, pilli , düýeli, arabaly uly goşun toplaýar.

Gykylyk-goh baryp ýetdi asmana,
Gümmürdiler baryp ýetdi dowzaha,
Suw bulandy, aýlap içip bolmady,
Çaň-tozandan Gün görünip bilmedi.
Gije bilen gündizi saýgaryp bolman,
Guşlar at başyna gondy ýer tapman.

Şeýle ulaltmalar “Şanamalardakylar” bilen gabat gelýär. Munda soňky eserde hem janly waka şeýle beýan edilýär. Şeýle aňlatmalar ulanylýar. Şeýle döp kasydaçylyk arap poeziýasyndan geçipdir diýen pikiri ýalana çykarýar.. Kasyda- oda ýazmak her halkyň poeziýasynda bolmaly.

Urşa taýýarlykdan soňra Wistasy özüniň Jamasy atly dana müneçjiminden: “Sen aýt, ertir nämeler bolar. Kim öler kim galar” diýip soraýar. Müneçjim aljyraýar we: “Wah, dogmadyk ýa ölen bolsadym, bu sowala jogap bermeli bolmazdym ” diýýär. Emma patyşa gyssaýar . Jamasy şeýle diýýär : “ Ýigitleriňi-esgerleriňi sesýeter ýerinden aňryk alyp git...” Patyşa onuň talabyny berjaý edýär. Jamasy aýdýar : “ Goşunlar çaknyşanda köp eneler ogulsyz, köp ogullar atasyz, köp doganlar dogansyz, köp aýallar ärsiz galar. Soň bolsa Bidrafş diýen jadygöý geler, urşa girer we Zarer diýen serkerdäni hile bilen öldürüp, ony alyp gider. ”

Bu jogaby eşidip Wistasy ýere ýykylyp ýatyberýär. Esgerler gelip, hökümdara: “Sen gam çekme, biziň her birimiz 10 müň adama taý geleris” diýýärler. Wistasy ätiýaçdan özüne бүрүнçден gala gurdurýar. Müneçjim duşmanyň hem abat galmajagyny, diňe Arjasynyň diri galyp, onuň gulagynyň kesilip, guýruksyz eşege mündürilip goýberiljegini aýdýar.

Uruş başlanýar. Zarer gahrymançylyk görkezýär. Arjasy kim Zareri öldürse, şoňa gyzyny berjekdigini aýdýar. Bir Bidrafil diýen jadygöý Zareri ýüzbe-ýüz söweşmän, yzyndan baryp öldürýär. Wistasy hem kom Zareriň aryny alyp, Bidrafşy öldürse, özüniň owadan Humak atly gyzyny berjekdigini aýdýar. Zareriň ogly Bastwar atasynyň aryny almak üçin söweşe girmek isleýär. Ýöne Wistasy 10 ýaşly çagany urşa bermäge dözenok.

Ah, durmuşymyň daýanjy, seniň güýjüň kim aldy,

Ah, edermen atam, kimler, ganyňa galdy,
Ah, symrug sypatly gözel atyňy kim aldy,
Indi jansyz ýatarsyň, ýönekeý esger ýaly,
Saç, sakgalyň sypaýar, sähranyň boz şemaly,
Seniň bigünä synaň tozan-ýel gömdi häli.

Şeýle sözler bilen atasynyň agysyna aglap, Batswar ýene Wistasyň ýanyna gelip, söweşe goýbermegini haýyş edýär. Jamasy : “ Rugsat beräý, bagt bu ýaş esgeriň tarapyndadyr ” diýýär. Bastwar öz okundan kasam edip (şeýleräk kasam Gorkut atada hem bar) kakasy ýaly mert söweşýär. Bastwar Bidrafy öldürýär. Bidrafy iki gyzdanam galýar. Ýöne Bastwaryň Humaga öýleneni mälim däl. Çünki bu gymmatly eseriň dowamy ýok, ýyrtylan.

Bu poemadan görnüşi ýaly, biziň ata-babalarymyz ysalam dininden öňki otparaz dinlerinden hem dönmän söweşipdirler. Bu poemada gahrymançylyk äheňler bilen birlikde elegiýa hem duş gelýär. Bastwaryň kakasynyň jesediniň ýanyndaky agysy muňa mysal bolup biler.

Bu poemalaryň öz formalary, kapyýalary, bogun ölçegleri bar.

6. Gadymy Gündogar dessanlary

Gündogar halklarynyň gadymy dessanlarynda din, milli aýratynlyklar we gahrymançylykly wakalar beýan edilýär. Esasy gahrymanlary köphudaýlylyk dininiň taňrylary we Günün nurundan, suwuň köpürjiginden ýaradylan, bir gurduň (möjegiň) çagasy bolan ýa-da agajyň “garnynda” kemala gelip dogan ynsanlar bolan birnäçe dessanlar, göräýmäge edil erteki ýaly. Emma olaryň esaslarynda milletiň kemala gelmeginiň, ösmeginiň бүтін taryhy ahwaly ýatyr.

Dessanlar milletiň din, gahrymançylyk we beýleki aýratynlyklaryny öz içine alýan hekaýatlar bolup, olar grek edebiýatynda mifler ýa-da eposlar diýlip atlandyrylýar. Asyrlardan – asyrlara dilden-dile geçip gelen dessanlary yslandan öňki we yslandan soňky dessanlar diýen iki topara bölmek mümkin.

Yslandan öňki dessanlara “Ýaradylyş”, “Saka”, “Şu”, “Hun-oguz”, “Göktürkmen” we “Dokuz oguz – on uýgur türkmenleri” dessanlary girýärler.

“Saka” dessany biziň eýýamymyzdan öňki VII asyrda ýaşan Turan hökümdary Alp Är Tunga hakyndadyr. Bu hökümdaryň ady pars çeşmelerinde Afrasýab diýlip tutulýar. Ol hakynda XI asyrda ýaşan Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwan-e lugat-et Türk” diýen işinde, Ferdöwsiniň “Şanamasynda”, Ýusup Balasagunlynyň “Kutadgu bilig” diýen eserinde ýazylypdyr.

“Şu” dessany bolsa biziň eýýamymyzdan öň IV asyrda Isgender Zülkarnaýyna garşy söweşen Balasagunyň hökümdary Şu hakyndadyr.

“Hun-oguz” dessanlaryna “Oguz kagan” dessany hem degişli bolup, olarda Oguz hanyň we hunlaryň hökümdary Mete hanyň taryhy ýollary yzarlanylýar.

Bu dessanyň uýgur harplary bilen ýazylan bir bölümi Parižiň milli kitaphanasynda saklanýar. Bu bölüm yslandan öňki döwre degişli rowaýatdan ybarat bolup, ol 1996-njy ýylda Reşit Rahmeti Arat tarapyndan neşir edilýär. Dessanyň yslandan soňky döwre degişli rowaýaty bolsa XIII asyr taryhçysy Reşideddin tarapyndan pars dilinde döredilen “Jamiü-t Tewaruh” atly eseriniň

“Tarih-i Oguz we Türkan” bölümünde berlipdir. Hywa hany Abulgazy Bahadur han hem XVII asyrdan bu dessany türki dilde beripdir. Taryhçylar Mesudynyň we Jüweýniniň eserlerinde-de bu dessanlar barada maglumat berlipdir.

“Atilla” dessanynda biziň eýýamymyzyň V asyrynda Ýewropa ýurtlarynda döwlet guran edermen türkmen ýigidi Atilla baradadyr. Gündogar we Orta Ýewropa häkim bolan hun hany Atilla bilen baglanyşykly rowaýatlar slawýan, german, fransuz we finlandiýaly halklaryň halk döredijiliklerine täsir edipdir. Atillanyň jynazasynda aýdylan agynyň terjimesi VI asyrdan ýaşan wizantiýaly taryhçi Jordanes tarapyndan ýazuwa geçirilipdir.

XV asyrdan ýaşan şahyr Enweriniň “Dessurnama” atly şygry bilen ýazan taryhynda osman türkmenleriň atasy hökmünde Oguz-Tümen han kabul edilýär we onuň Hun hökümdary Metedigi aýdylýar.

“Dokuz oguz – on uýgur türkmenleriniň dessanlary” bolsa biziň eýýamymyzyň VIII asyrynyň ortalarynda Uýgur döwletini guran oguz-türkmen begleri hakındadyr. Bu dessanlar “Döreýiş” we “Göç” dessanlaryny öz içine alýarlar.

“Göktürkmen” dessanlaryna “Bozgurt” we “Ergenekon” dessanlary degişli bolup durýar.

Göktürkmenler Manjur ýaýlalaryndan Garadeniz ýakalaryna, Hindistana çenli uzalan uly bir döwletiň eýesi bolupdyrlar we biziň eýýamymyzyň VI asyryndan VIII asyryň ortalaryna çenli hökümdarlyk edipdirler. Iň gadymy ýazuw ýadygärlikler bolan Orhon-Ýeniseý ýazgylary hem bu döwletiň milli medeniýetli, berk gurluşly ýurt bolandygyndan habar berýär.

“Bozgurt” dessany gadymy Hytaý çeşmelerinde iki rowaýat halynda bellidir. Bu çeşmelerde bu iki rowaýaty tassyklaýan başga maglumatlar hem bar. Dessanyň esasy ýok bolmak howpuna uçran göktürkmenleriň täzeden dikelip köpelmeginde bir Bozgurduň - Ene gurduň uly orun eýelemegidir.

Birinji rowaýatyň mazmuny şundan ybaratdyr.

Hunlar bilen bir taýpadan bolan göktürkmenler Hun ýurdunyň çägendäki So diýen ülkeden çykdylar. Baştutanlarynyň ady Ga-Pan-Pudy (biziň pikirimizçe, Gapanbu, ýagny “bu-gapan” manysynda). Onuň on alty sany inileri bar eken. Olaryň biri hem gurtdan dogupdyr.

Bir gurt (ýagny, totem – oňon) çagasy bolan bu ýaş ýigit ýele we ýagyşa hökümini ýöredýän eken. Göktürkmenleriň üstüne duşman çozup, onuň hemme doganlaryny öldüren wagty diňe bu ýigit halas bolupdyr.

Onuň iki sany aýaly bolupdyr. Birisi ýaz hudaýynyň, beýlekisi bolsa gys hudaýynyň gyzy eken. Bularyň her haýsyndan bir ogly bolýar. Uly oglunyň, ýagny ýaz hudaýynyň gyzyndan bolan oglunyň ady No-tu-lu-şe bolupdyr. Haçan-da Ga-Pan-Pu aradan çykanda, halk No-tu-lu-şeni özlerine han saýladylar. Han bolan No-tu-lu-şe Türkmen adyny aldy. Onuň on aýaly bardy. Bu aýallaryndan bolan hemme çagalary öz ejeleriniň adyny alýarlar. Bulardan ejesiniň ady Asena bolan Aşine atly ogly No-tu-lu-şeden soňra hanlyk sürdi we onuň halkyna “aşine” taýpasy diýlip at berildi.

Gadymy Hytaý çeşmelerinde göktürkmenleriň aşine taýpasy barada ikinji bir rowaýatyň mazmuny bolsa şeýledir:

Hunlaryň bir bölegi Hazar (Kaspi) deňziniň ýakalarynda oturýardy. Olar aşine taýpasy diýlip atlandyrylýardy.

Aşine taýpasy goňşy halklaryň biri tarapyndan ýok edilýär. Bütün taýpadan diňe bir ýaş ýigit diri galýar. Onuň gözleri ýanyp duran, syratly, görkli-görmekli, eginlek uzyn boýly, umuman, türkmen mahsus sypaty bar eken. Duşmanlar bu ýigidi öldürmäge dözmeýärler. Ýöne onuň aýaklaryny we gollaryny kesip, gamyşlyga taşlaýarlar.

Duşmanlar ýigidi taşlap gidensoňlar, bir urkaçy gurt Taňry tarapyndan iberilen) onuň ýanyna gelýär we onuň kesilen ýerleriniň ganyny ýalap-ýalap diňdirýär. Ýigide seredip başlaýar. Oňa iýmek-içmek getirip berýär. Ýagşy gutulansoň, onuň bilen är-aýal bolup ýaşaşyp başlaýar we ondan göwreli bolýar.

Ondan-mundan gelen habarlara görä duşman hany bu ýigidiň ölmän galanyny bilýär. Ol ýigidi tapyp, öldürmekleri üçin adamlaryny bu gamyşlyga gönderýär. Bu howpy duýan gurt ýigidi arkasyna alyp, deňziň (Kaspi deňziniň) gündogaryna tarap gaçýar we Altaý daglaryna gelýär.

Her tarapy gaýalar bilen gurşalan bu ýerde on sany çaga dogurýar. Doglan on oglanyň hemmesi ynsan sypatynda bolup, örän akylllylygy, ugurtapyjylygy bilen tapawutlanypdyrlar. Bu on oglan bu daglyklaryň arasynda ulalyp ýetişýärler we öýlenýärler. Köpelip, örnäp, her birinden bir taýpa döreýär. Bularyň biri hem aşine taýpasydyr.

Aşine bütün doganlarynyň içinde iň akyllysy bolany üçin olara hökümdar bolýar. Aslyny unutmazlyk üçin öýüniň gapysynyň üstünde ýüzüne gurt kellesi çekilen baýdagy asýar. Birnäçe ýyldan soňra Aşine kowmuna Asençe diýen biri hökümdar bolýar. Bu hökümdar bütün kowmuny daglyk ýerden çykarmagy başarýar.

Göktürkmen dessanlarynyň iň ähmiýetlisi “Ergenekon” dessanydyr. Onda jemgyýetçilik, medeni durmuşlarynda bolup geçen özgerişler barada möhüm maglumatlar berilýär. Mundan başga-da Oguz handan miras galan söweş däpleriniň, berk düzgün-nyzamlylygyň göktürkmenlerde hem dowam edendigi nygtalýar. Mysal üçin, ýaşaýan ýerleriniň daşynda duşmandan goranmak üçin hendek gazmaklary Oguz handan galan kadadyr. Türkmenlerde has soňlar hendekleriň ýerlerini binýady berkden tutulan beýik galalar tutupdyr.

Taryhda türkmen döwletine şalyk eden zenan Tumaryň hem ogluny duşmanyň şeýle aldawa salnandygy hakynda maglumat bar.

Dessanyň gysgaça mazmuny şundan ybarat.

Göktürkmenleriň hökümdaranyk eden döwürlerinde olaryň döwletleri daşky duşmanlaryň çozuşlary, içki oňsuksyzlyklar zerarly birnäçe gezek dargap, birnäçe gezek hem täzedan dikeldilipdir. Göktürkmenleriň güýji örän zor, söweş ussatlyklary ýeterlik eken. Şonuň üçin hem olaryň duşmanlary göktürkmenleri hile bilen ýok etmegi ýüreklerine düwürler.

Bir gün göktürkmenleriň üstüne gelen duşmanyň az bölegi ýeňlen bolup, ähli çadyrlaryny, goş-golamlaryny taşlap gaçýarlar. Göktürkmenler hem olar gorkup gaçandyr öýdüp, yzlaryndan kowýarlar. Ep-esli gidensoňlar, duşmanyň gaçyp barýan goşuny yzlaryna öwrülip, bular bilen uruşmaga başlaýar. Duşmanyň bukuda duran köp sanly goşuny hem olara kömege gelýär. Deňi - taýy bolmadyk söweş başlaýar. Emma duşmanyň sany agdyk gelýär. Netijede, göktürkmenler ýeňilýärler.

Duşmanlar olaryň ýurduny talap, ýer bilen ýegsan edýär. Uly adamlarynyň ählisini gylyçdan geçirýärler, kiçilerini gul-gyrnak edip, alyp gidýärler. Şeýlelikde, göktürkmenleriň uly hem-de kuwwatly döwletleri synýar.

Ýurduň hökümdary Ilhan köp ogully, garyndaş-dogany zyýada bolupdyr. Bu söweşde onuň ogullaryndan diňe Kaýan, garyndaşlaryndan bolsa ýegeni Tokuz maşgalalary bilen diri galypdyr. Olar hem duşmana ýesir düşüpdirler.

Emma on gün geçenden soň, öz aýallaryny hem ýanlaryna alyp gaçmagy başaýarlar. Olar göktürkmenleriň gadymy ýurt ýerlerine gelýärler. Duşmanyň sürüp äkiden mallaryndan öz ýaýlalaryna gaçyp gelen mallardan (at, düýe, öküz, goýun) süri toplaýarlar. Soňra bular nirä gitmelidigi hakynda geňeş edýärler we adam-garasyz, ynsan jemendesiniň aýagy düşmejek daglara gitmegi makul bilýärler.

Olar belent daglaryň jülgelerine suwakary yzarlap gidipdirler. Bir belent dagyň üstüne çykyp synlaýarlar. Görseler, bu dagyň dört tarapy hem daglar bilen jebis gurşalyp, şu gelen darajyk, hat-da diňe bir düýäniň ýa-da atyň zordan sygyp, ýöräp biljek ýollaryndan başga bu ýere gelip bolunjak hiç bir ýoluň ýokdugyny görýärler. Bu ýer olaryň göwnüne ýaraýar we şu jülgede ýurt tutunmagy ýüreklerine düwýärler.

Bu jülgäniň içi şeýle bir giň. Özi hem ýaşamak üçin örän amatly ýerdi. Akar suwly çeşmeler, miweli we saýaly daragtlar, bol haýwanly awlaglar bu ýerde ýaşamaga örän uly mümkinçilik berýär. Göktürkmenler bu ýeri Ergenekon diýip atlandyrýarlar.

Kaýan bilen Tokuz bu ýerde köp ýaşapdyrlar. Olaryň çagalary bolup, ösüp-örnäpdirler. Kaýanyň perzentlerine Kaýat diýip at beripdirler. Olar Tokuzyň çagalaryndan köp bolupdyrlar. Tokuzyň perzentlerini iki hili atlandyrypdyrlar: Tokuzlar we Durulganlar.

Dört ýüz ýylyň dowamynda bu jülgede bulardan örän halk örän köpelişdir. Olar aýry-aýry umaklara (umak-sünk), uruglara bölünipdirler. Maly-dünýäleri hem köpeliş, bu jülgä sygmandyrlar.

Göktürkmenler agzybirliги, asuda ýaşamagy söýýän halk bolupdyrlar. Emma olaryň köpelmegi, mallarynyň hem çendenaşa zyýada bolmagy zerarly jülge dolup-daşyp, ýaşamaga ýer gytçylygy döräpdir. Beýle köpeliş bulara howp salyp başlaýar.

Şonuň üçin hem olar bu jülgeden çykmagyň geňeşini edýärler. Şonda olar şeýle diýýärler: “Atalarymyzdan eşidipdik, Ergenekonyň daşynda-da giň ýerler, oňat ýurtlar bolmaly. Gadym zamanda ol ýerler biziň ýurdumyz ekeni. Tatar başlyklaýyn özge iller gelip, biziň urugymyzy gyryp, ýurdumyzy elimizden alan ekeni. Taňra şükür, indi bu eýýamda biziň başymyza olar ýaly agyr ýagdaý düşmez. Duşmandan gorkup, dag içinde gabalyp otyrys. Gowusy, daglaryň arasyndan ýol gözläp tapalyň-da, bu ýerden göçüp gideliň. Ergenekonyň daşynda kim biziň bilen dost bolan bolsa, olar bilen görşeliň, duşman bolsa göreşeliň”.

Bular bu maslahaty makul bilýärler. Soňra daglaryň arasyndan geçer ýaly ýol gözleýärler, emma hiç bir ýol tapmaýarlar. Ilki gelen ýollary hem dag gaýasy ýykylyp baglanan eken. Olaryň arasynda bir demirçi ussa dagyň bir gaýasynyň demre meňzeýändigini, şol ýerde köp ot ýakylsa, demriň erejekdigini we ýol açyljakdygyny aýdýar. Onuň diýenini makul bilip, ol ýere odun, kömür üşürýärler. Gaýanyň üstüni, gapdallaryny olardan dolduryp ýakýarlar.

Hakykatdan hem, demir eräp, bir ýükli düýe sygjak ýol açylýar. Göktürkmenler bu ýol bilen Ergenekondan çykýarlar.

Göktürkmenler bu günü, sagady belläp alypdyrlar we şol günü mukaddes hasaplap, her ýyl baýram edip belläpdirlər.

Käbir alymlar bu günü häzirki Nowruz günü diýip hem belleýäler. Nowruzda oduň ýakylmagyny hem göktürkmenleriň “Demir baýramy” diýip bellän bu baýramçylygynda uly ot ýakmaklary bilen baglanyşdyrýarlar. Muňa mysal hökmünde türk alymy Abdulhaluk M.Çaýyň “Türk ergenekon baýramy – Newruz” atly işini alyp bileris.

Bu günün mukaddes hasaplanýandygy hakynda dessanda şeýle diýilýär: “Hudaýyň gudraty bile dag gyzandan soň, demir gaýa eräp akyberipdir. Dag böwsülipdir. Ýükli düýe geçer ýaly ýol açylypdyr. Şol keramatly günün keramatly sagadynda Göktürkmenler Ergenekondan çykypdyrlar. Olar şol aýy, şol günü gowy belläp alypdyrlar. Şondan soňra şol keramatly gün göktürkmenler üçin uly baýram bolup galypdyr. Her ýyl şol gün gelende, uly toýlar tutulypdyr. Bu toýlarda bir bölek demir alyp, otda gyzdyrypdyrlar. Soňra-da gyzdyrylan demri ilki Göktürkmeniň hany gysaç bilen tutup, sandalyň üstünde goýup, çekiç bilen urupdyr. Ondan soňra beýleki türkmen begleri, ähli il-ulus ýaňky hereketi gaýtalap, baýramçylyk başlapdyr”¹.

Bular Ergenekondan çykanlarynda, hanlary Kaýan hanyň neslinden bolan Börte Çene eken. Ol ähli ýurtlara habar iberip, özleriniň gelenini habar beripdir. Özlerine hormat goýanlara hormat goýupdyrlar. Halamadyklara garşy söweşipdirler. Bu söweşlerde göktürkmenler hemişe ýeňiş gazanypdyrlar.

“Ergenekon” dessanyndaky wakalar göktürkmenleriň başyndan geçiren hupbatly günlerinden habar berýär. Dört yüz ýyllap ata-baba mesgenlerinden jyda düşen adamlaryň hasratyndan habar berýär. Ata Watanyndan aýra düşmek ynsan üçin iň agyr hasratdyr.

Göktürkmenler we olaryň “beýik göçi” hakynda “Awestada”, Ferdöwsiniň “Şanamasynda”, Abulgazy Bahadur hanyň “Türki şejeresinde”, Reşideddiniň “Jami‘ü-t Tewarihinde” we beýlekilerde bellenip geçilýär. Bu agzalanlaryň soňky ikisinde hatda “Ergenekon” dessany barada hem gürrüň edilýär.

“Ergenekon” dessany XIII asyrdaky taryhçy Reşideddin tarapyndan pars dilinde ýazga geçirilipdir we onuň “Jami‘ü-t Tewarih” atly kitabynda berlipdir.

Has soňra, XVII asyrdaky Hywa hany Abulgazy Bahadur hanyň “Türki şejeresinde” hem bu dessanyň ýazysy berlipdir. Abulgazy onda Reşideddiniň işinden peýdalanypdyr. “Ergenekon” dessanyň bu kitaplara alynmagy onuň uly hem meşhur asyl nusgasynyň bolanlygyndan habar berýär.

Dessanda ady tutulýan Kaýan meşhur gaýa türkmen taýpasynyň adydyr. Tukuz adynyň hem uýgurlardaky dokuz oguz türkmenleriniň bolmagy mümkindir.

Gadymy beduin taýpa şahyrlary. Rawylar.

Meýilnama:

1. Yslamdan öňki jahylyýet döwri.
2. Beduin durmuşynda şygryýetiň tutýan orny.
3. Gadymy beduin taýpa şahyrlary.

Edebiýat

1. Арабская старина. Из древней арабской поэзии и прозы. М.,1983.
2. Türkmen edebiýatynyň taryhy. 1-nji jilt. Aşgabat, 1975.
3. Türkmen edebiýatynyň taryhy. I tom. Aşgabat, 1975.
4. Murkos G.A. Мугаллака. Имруулкаса. SRB.,1885.
5. История всемирной литературы. –М., 1983
6. Никитина В.А. Литература древнего Востока. М., 1962.
7. Хрестоматия по истории древнего Востока. М., 1963.

Yslamdan öňki edebiýaty öwrenmek üçin, ilki yslamdan öňki döwrüň nähili bolandygy barada umumy maglumat bermek gerek. Yslamdan öňki döwürden nähili edebi ýadygärlikler bu döwre gelip ýetipdir, yslamdan öňki edebiýatyň ilkinji gözbaş çeşmeleri nähili bolupdyr, oňa ondan soňky durmuş wakalary nähili täsirni ýetiripdir. Ine, şu barada hökman düşünje bermeli.

Yslamdan öňki döwür Gurhanda **jahylyýet** döwri diýip atlandyrylýar. Bu döwür barada alymlaryň öz garaýyşlary, öz düşündirişleri bar.

Alymlaryň bir topary bu döwrüň şeýle atlandyrylmagyny yslamdan öňki araplaryň sowatsyz bolup, olaryň butlara çokunmaklary bilen baglanyşdyrýarlar. Başga bir topary bolsa, olaryň taýpa-tirä bölünip, biri-birlerini çapyp, gan dökendikleri, gan döküşikli urşy alyp barandyklary bilen düşündirýär. Elbetde, bu söweşler arap şahyrlarynyň eserlerinde teswirlenen bolup, olaryň özüne degişli taryhy gymmaty bar. Ýöne bizi şol döwrüň edebiýatynyň asyl durky, şol döwrüň edebi görnüşi, ulanan çeperçilik serişdeleri, elementleri, edebi doredijiligine mahsus bolan özboluşly aýratynlygy gyzyklandyrýar.

Yslamdan öňki döwürde beýleki halklarda bolşy ýaly araplarda hem çeper doredijilige, ynsan duýgusyny täsirli bermekligiň ygtybarly bir görnüşi bolan söz sungatyna uly ähmiýet beripdirler. Söz sungaty adamlaryň ynamyna, aňyna, duýgusyna täsir etmekde iň netijili sungat hasaplanypdyr. Onuň kökleri ençeme müň ýyllyklara siňip gidýär. Ýöne biziň döwrümize öňki bir ýarym müň ýyllykda doredilen ýazuw ýadygärlikleri gelip ýetipdir.

Yslamdan öňki döwürden nähili edebi ýadygärlikler biziň günlerimize gelip ýetipdir. Yslamdan öňki şahyrlaryň we kyssaçylaryň döreden eserleriniň köpüsi bize gelip ýetmändir. Bu barada Abu Amr ibn al-Alýa (770) şeýle diýýär: “ Bize araplaryň döreden zatlaryndan ujypsyzlyk gelip ýetipdir, eger hemmesi

gelip ýeten bolsady, onda biz köp ylymlary we goşgulary bilerdik.” Munuň sebäbi köp eserler ýatdan çkyarylypdyr, başga birnäçesi bolsa , rawylar bilen birlikde birnäçe basybalyjylykly söweşleriň netijesinde ýitirilip ýok edilipdir.

Şygryýet boýunça iň gadymy ýazuw ýadygärligi diýlip “ Basusy diýen düýe üçin uruş” diýlen eser hasap edilýär. Mundan başga-da ol döwürden kasydalar gelip ýetipdirler. Kasydalaryň peýda bolmagy söz sungatynyň, şygryýetiň şekil we ölçeg taydan ösüp kämilleşmeginde uly ähmiýete eýe bolýar. Çünki öwgüli şygrylarda şahyr sözüň güýjüne , goşgynyň şekiline, şygyr setirleriniň bogun ölçeglerine, sazlaşygyna uly ähmiýet bermeli bolýar.

Eýsem, bize arap edebiýatynyň yslamdan öňki nusgalary nähili gelip ýetdikä? Yslamdan öňki edebiýat biziň günlerimize rawylaryň üsti bilen gelip ýetipdir. Uly göwrümdäki şygyr we kyssada ýazylan eserleri ýatdan bilýän rawylar nesilden – nesle, döwürden-döwre geçirip, biziň günlerimize alyp gelipdirler. Ençeme goşgulary, poemalary ýatdan bilip, halka örän täsirli edip ýetirmek bilen şöhrat gazanan rawylardan şu aşakdakylaryň atlary biziň günleriimize çenli saklanyp galypdyr. Olar: Mahrama ibn Nufl, Huwaytab ibn Abd al-Azza we bulardan soňky meşhur toparyň hatarynda Hammat ar-Rawyýa (771) (115), Halýaf al-Ahmar (796) (180), Abu Amr Ishak ibn Mirar aş-Şeýbany (821), (206), Rsmay Abd al-Mälik ibn Karyp (828), (213), Abu Seýit ai-Hasan as Suňkary (880 (275), Abu Bekir Muhammet ibn al-Kasym al-Anbary (328).

Alymlar, edebiýatçylar iň gadymy çeşmeleri ýygnamaklyga uly ähmiýet beripdirler. Çünki, iň gadymy çeşmeler araplaryň taryhyny, dilini , durmuşyny, däp-dessurlaryny öwrenmekde iň ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär.

Hijri hasaby bilen ikinji asyrdan başlap, edebiýatçy alymlar yslamdan öňki şahyrlaryň eserlerini ýygnap, özbaşyna ýygyndy edip başlaýarlar.

Hammat ar-Rawyýanyň taýýarlan “ Al- Muallakat ” atly ýygyndysy öz içine iň belli muallaklary jemläpdir. Makgäniň bazarlarynda gadymy döwürlerde satylan iň onat eserlere **muallaka** diýlipdir. Bu sözün manysy türkmen diline öwreniňde “agramly”, “saldamly” diýen manyny aňladýar.

Al-Mufaddalem al Dabbi özüniň toplan “ Al-Mufaddaliýat ” atly saýlama eserlerinden jemlän ýygyndysynda 128-e golaý kasydany jemläpdir.

Abu Tamam bilen Al-Buhtyrynyň taýýarlan iki diwanynda yslamdan öňki arap şahyrlarynyň eserlerinden bölekler ýerleşdirilipdir.

Abul Faraç al-Isfaganynyň “ Kitap al- agany ” we Ibn Kuteýbyň “Şygryýet we şahyrlar” diýen ýygyndylarynda arap şygryýetiniň yslamdan öňki nusgalyk eserleri jemlenipdir. Şeýle hem Ibn aş-Şajary we Abu Zeýt al-Kureýşi tarapyndan arap şygrylarynyň ýygyndylary tabşyrylypdyr.

Yslamdan öňki arap şygryýetiniň, edebiýatynyň ygtybarlylygy barada aýtsak, onda gadymy edebiýatda ýygyndy görnüşine gelýança döwürler bilen baglanyşykly degişli ideýa-mazmun we şekil taýdan özgerişlere sezewar bolandygy düşünüklidir. Çünki her döwrüň rawylary öňden galan edebi ýadygärligi halka ýetirenlerinde, şol döwrüň jemgyýetçilik gurluşyna, dini ynançlaryna, diline, edebiýatdaky ýörgünli şekillerine görä degişli özgerişleri girizýärler. Şonuň üçin gadymy golýazma bilen soňky rawylaryň dilinden göçürilip alnan edebi ýadygärlikleriň arasynda degişli tapawutlar bar.

Yslamdan öňki şygryýetiň tema ýaýrawy, gerimi we şol döwrüň ýaşayyş şertleri bilen berk baglanyşykly bolupdyr. Arap şahyrlarynyň gadymy yslamdan

öňki döwürde döreden eserlerinde tebigat, durmuş ýagdaýlaryny, bolan wakalary ýazyp beýan etmekligi wezipe edip goýandyklary üçin, şol döwrüň özüne mahsus zatlary şöhlelendirilýär. Ol döwrüň şahyrlary söweşlerde batyrlýk görkezen taýpadaşlaryny taryp edipdirler, parasatlylygy, söýgini ýa-da çakyry wasp edipdirler.

Yslamdan öňki döwrüň sähraýy çarwadar araplaryň durmuşy, olaryň gündelik iş aladalary, öz oturan mekanlarynyň gözelligi, ol topragyň ösümlük, haýwanat dünýäsi, mähremligi, gadyndan gelýän ýadygärlikler, ýykylyp-ýumruly taşlanan obalar, göçülen ýurtlar, öri meýdanlar arap şahyrlarynyň şahyrana duýgularyna täsir edipdirler. Arap şahyrlary uruşlary, jemagatyň üýşüp edýän maslahatlaryny, dürli halk oýunlaryny, şeýle hem sährada bolup geçýän dürli hadysalary, gurak sähradaky doly ýagyşlar, çäge sowurýan ýeller, tupan, göwün göterýän howa ýagdaýlaryny şahyrana setirler bilen ýazyp beýan edipdirler. Şeýle ýazylan şygrylara **wasp** diýlen at berlipdir. Adatça beýle şygrylaryň belli bir özbaşdak maksady bolman, olar şahyryň pikiriniň berkemegine, öz islegini şahyrana beýan etmegine hyzmat edipdir we diňleýjilere täsir edip, olaryň keýpini göteripdir. Yslamdan öňki şahyrlardan bu ugruň wekilleri Imrul Kaýs, Zuheýr ibn abi Sulma, an-Nabiga az-Zubýany we Antar al-Absy dagynyň ady halk içinde meşhur bolupdyr.

Yslamdan öňki sähraýy şahyrlary öz taýpalarynyň batyrlarynyň tire-taýpa arasyndaky çaknyşyklarda, daşdan gelen duşmanlar bilen bolan söweşlerde görkezen gahrymançylyklary diýseň tolgundyýar. Şahyrlar ine şol gahrymançylyk görkezen taýpadaşlaryny, belli serdarlaryny öwüp arşa çykarypdyrlar. Munuň ýaly öwgüli wasp edilýän şygrylara **madh** diýlipdir. Bu özbaşdak janr bolup, onda araplaryň öz mertebesini goraýyşlary esasy orunda durýar. Bu ugruň yslamdan öňki belli şahyrlaryndan Zuheýr ibn abi Sulma, al-Aaşa we an-Nagyba az-Zubýany dagy halkyň gyzgyn söýgüsine mynasyp bolupdyr.

Öwgüli, waspnamaly şygrylaryň **risa** ady bilen hem ugry bar. Madh janrynda batyrlaryň görkezen edermenlikleri wasp edilse, risa janrynda ýazylan eserlerde gahrymanlaryň ölümüne taýpadaşlarynyň tutýan matamy beýan edilýär. Bu janrdan eser döredýän şahyrlaryň hem halk içinde hormaty uly bolupdyr. Olaryň içinde iň belli wekili diýlip al-Muhalhil bilen al-Haasa diýen iki şahyryň ady edebiýat taryhynda galypdyr.

Elbetde yslamdan öňki sähraýy arap şahyrlary hemme halkda bolşy ýaly durmuşdaky nogsanlyklary, taýpa-tire arasyndaky gandöküşiklige sebäp bolýanlary taňkyt edip, satiriki şygrylary hem ýazypdyrlar. Yslamdan öňki döwrüň özbaşdak bu janra **hija** diýip at beripdirler. Bu ugruň wekilleri juda kän bolupdyr. Edebiýatçy alymlar bu ugruň wekilleriniň kän bolanlygynyň sebäbini, özara gandöküşikli uruşlaryň yzygider bolup durandygy bilen düşündirýärler. Satiriki eserleriň kähalatlarda **munafara** gürnüşini kabul edenleri-de bolupdyr. Bu görnüşdäki şygyr döredýän şahyrlar duşmançylykly söweşýän iki serdaryň haýsy hem bolsa birini gorap, kazy hökmünde çykyş edýär. Beýle goşgularda şahyr köplenç garşydaş taýpanyň serdaryny ýazgaryp, tankyt edip, öz taýpasynyň serdaryny öwüp, arşa çykarmak bilen duşmana ýigrenç duýgusyny tutaşdyrýar. Satirik şahyrlardan al-Hutaýýa halk içinde iň meşhurlardan biri bolupdyr.

Sähraýy araplar diňe bir özleriniň däl, tutuş taýpalarynyň mertebesine buýsanypdyrlar. Olar öz däp-dessurlaryny, atly maşgaladan gelip çykanlary, özgä mynasyp iş edenleri wasp edipdirler. Bu zanrlarda döredilen eserlere **fahr** diýlipdir. Bu zanryň yslandan öňki şahyrlaryndan Antaryň, as-Samualyň, al-Harys ibn Halyzanyň, Amr ibn Kulsum bilen al-Aaşa dagynyň atlary biziň günlerimize gelip ýetipdirler.

Yslandan öňki arap şygryýetinde iň giň ýaýran žanr **gazal** zanry bolupdyr. Bu zanryň giňden ýaýramagynyň sebäbi adam ogly düýşünde, huşunda häli-şindi her ädimde zenan bilen ýüzbe-ýüz gelip, oňa ýüz tutmaly bolupdyr. Gelin-gyzlar elmydama gorawa mätäç bolup, olaryň gabandymaklary, gelin-gyzlaryň özleriniň erkekleri gabanmaklary şahyrlaryň ylhamyny oýarypdyr.

Gelin-gyzlar bilen ýigitleriň arasyndaky pynhan duşuşyklar, şirin söhbetler, ajy aýrallyk zerarly çekýän jebirleri, gözelleriň kamaty şahyrlaryň gazallarynda ähli özboluşlylygy bilen öz beýany tapýar. Yşky- liriki şygrylar hem iki topara bölünýär. Sähraýy araplaryň durmuşyndan söhbet açýan liriki şygrylarda ajy aýrallyk, hesret öz beýany tapsa, şäherli araplar bilen baglanyşykly liriki şygrylarda ýokary medeniýetli erkin söýgüsi teswirlenip, olarda pynhan duşuşyklardaky agza alynýan haýasyz, utanç, aýtmasyz sözler bilen şygrylaryny beýan etmäge hem ýol berlipdir. Sähraýy şahyrlardan Antar, şäherlilerden Imrul Kaýs şöhrat gazanypdyr.

Araplara çakyр Siriýa, Palestina we beýleki goňşy ýurtlardan getirilipdir. Uzak ýurtlardan sähra ýollaryny söküp getirilen çakyryň bahasy araplara örän gymmat düşüpdür. Şonuň üçin çakyry örän baý, işsiz, gaýgy-gamsyz adamlar içip bilipdirler. Çakyry şeýle hem käbir şahyrlar hem içip, soňra ony öz şygrylarynda wasp edipdirler. Çakyry, meýi wasp edýän şahyrlara **hamriyat** diýip atlandyrypdyrlar. Çakyry wasp eden şahyrlardan iň bellileri al-Aaşa bilen Tarafy hasap edilýär.

Sähraýy şahyrlar dünýäniň panylygy, ýalançylygy barada ýygy-ýygýdan pikir edip, şonuň bilen birlikde öz ýaşan döwürleriniň ahlak, jemgyýetçilik gatnaşyklary barada pikir öwürüpdirler. Bu barada özleriniň akyl ýetirişlerini aýry-áry bentlerde, şygrylardan böleklerde beýan edipdirler. Beýle şygrylar özleriniň hoşniýetli, parasatly dana pikirleriň siňdirilenligi bilen tapawutlanyp, olara **zuhdiýat** diýip at beripdirler. Şeýle şygrylary döretmäge şahyrlara olaryň durmuş tejribeleri kömek edipdir. Ýöne beýle şygrylar töwerekde bolýan hadysalaryň uzak öwrenilip, çuňňur derňelmeginiň önümi däl. Beýle eserleri döredenleriň içinden iň bellileri Zuheyr ibn abi Sulma, Adýý Ibn Zeýd we Umaýýa ibn aby As-Salty dagy bolup, olaryň halk içinde abraýlary ýokary bolypdyr.

Yslandan öňki arap şygryýetiniň çeperçilik gymmaty hakynda aýtsak, ol esasan dogabitdi şahyrlaryň ýatdan aýtmak ukyby bilen olaryň ussatlygynyň sazlaşmagynyň miwesidir.

Yslandan öňki şahyrlaryň öz eserlerinde öňe surýän ideýalary örän sada we düşüňikli. Şahyrlar şygrylaryny daşky ýagdaýlaryň täsiri bilen döredip, olarda şahyr çuň, çylşyrymly ideýalara degmek islemeýär. Olaryň pikirleniş obrazlary hem edil ýaşaýyşlary ýaly ýönekeý. Yslandan öňki şahyrlar esasan toslamak, döretmek bilen meşgul bolman, olar ýönekeý beýan etmek bilen çäklenýärler.

Yslamdan öňki şygrylaryň taryhy ähmiýeti, gymmaty juda uly. Çünki ol şygrylarda juda wajyp, zerur, şol döwürden söhbet açýan taryhy resminamaly maglumatlar berilýär. Şonuň üçin yslamdan öňki arap şygryýetine “ **araplaryň ensiklopediýasy**” diýip dogry aýdýarlar.

Tema: Yslamdan öňki türk halklaryň edebiýaty

Meýilnama:

1. Yslamdan öňki türk halklaryň edebiýaty barada maglumat.
2. Dessan döwrüniň şygrylary.
3. Ilkinji şahyrlar.

Edebiýat

1. Никитина В.А. Литература древнего Востока. М., 1962.
2. Türkmen edebiýatynyň taryhy. I tom. Aşgabat, 1975.
3. Хрестоматия по истории древнего Востока. М., 1963.
4. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997.
5. Скосырев П. Наследство и поиски. М., 1961.

Yslamdan öňki gadymy türk halklarynyň edebiýaty Dessan döwri diýlip atlandyrylýar. Dessan döwründe döredilen şygrylar saz bilen okalypdyr. Heniz elipbiý ýokka, ýüzlerçe ýyllaryň dowamynda saz we söz bilen döredilen bu şygrylar türk halklaryň taryhynda şifahi edebiýat usulyny emele getiripdir.

Şifahi edebiýat usuly öz kökünü örän gadymyýetden alyp gaýdyp, daşlara ýazylan ýazgylarda, yslamdan soňky döredilen diwanlarda, halk döredijiligi şygrylarynda hem onuň täsiri duýulýar.

Şygrylary saz bilen okamak бүтін halklaryň hem taryhynda bar. Gadymy grekler şygrylary lura atly saz guralynyň ýanynda okapdyrlar we bu mynasybetli hem lirika diýen söz emele gelipdir, opera ýaly sazly teatr eserlerine lirik teatry diýip at beripdirler.

Gadymy eýranlylar şygrylary barbat, rud, çenk, rubab we musikar ýaly saz gurallarynyň yanynda okapdyrlar. Beýik şahyr Rudakynyň şygrylarynyň rud atly saz guralynyň ýanynda okandygy, Şonuň üçin hem onuň adynyň Rudaky diýlip tutulandygy, eneden dogma kör bolan bu şahyryň sözleşindäki owazyň çalyan sazy bilen hemmeleriniň ýüreginde uly täsir döredendigi barada rowaýat edilýär.

Gadymy ewreý şahyrlary şygrylary mizmar diýen saz guralynyň ýanynda okapdyrlar. Gamyşdan ýasalan we tüýdüge örän meňzeş bolan bu saz guralynda rowaýatlara görä Dawud pygamberiň Mezamir atly ylahylary aýdylypdyr.

Bu mysallary ýene-de uzatmak mümkin. Türk halklarynda hem şygrylar çenk, rubab, rud, surnaý, tüýdük ýaly saz gurallarynyň ýanynda okalypdyr.

Beýleki halklarda bolşy ýaly, türk halklarda hem şygryň we beýleki sungat eserleriniň başlangyç çeşmesi dinden ugur alýar. Adamzat ýaşayşynyň ilki döwürlerinde köňülleri duýgy we gorky bilen dolduran Taňry we beýleki dini düşüňjeleri toplum bolup ýaşamak durmuşynyň ilkinji düzgünleriniň, hatda kanunlarynyň döremegine getiripdir. Toplumyň içinden gowulygy we ýamanlygy tapawutlandyrmaga başlan ynsanlar orta çykyp başlapdyrlar. Bular örän gadym zamanlaryň düşüňjesine laýyklykda beýlekilerden tapawutlanýan adamlar hasaplanypdyr. Ynsan düşüňjesiniň kämilleşip başlamagy bilen, din hem

kämilleşip başlaýar. Şol orta çykan adamlar dini düşüňjeleri wagyz etmek bilen ilkinji dindarlar bolupdyr, şonuň bilen birlikde hem ilkinji şahyrlardyr.

Dindar-şahyrlar töwereklerinde toplanan ynsanlara duýgy-düşüňjelerini aňlatmak üçin şol wagtda gepleşik dillerinde ulanan sözlerini aýratyn bir owaz goşup, täsirli aýtmaga çalşypdyrlar. Kapyýa, sazlaşyk bilinmeýän bu döwürde sözler gödek, ýöntemräk bolsa-da, şahyrlar sözleriniň başynda mümkin boldugyça bir owazly ses we bogunlary gaýtalamak bilen, ony owazlandyrmaga çalşypdyrlar. Olar soň-soňlar sözleri saza goşup, hiňlenip, okap başlapdyrlar. Hem saz çalan, hem raks eden, hem-de şygyr okan dindar-şahyrlar bu üç sungat bilen halky joşdurmagy başarydyrlar.

Ilkinji şahyrlar dindarlykdan başga-da görünmez gudrat bolan Taňrydan habar berýän, şonuň üçin-de ynsanlaryň saglyk ýagdaýlaryna, üpjünçiliklerine hem jogap berýän mukaddes ynsanlar hasaplanypdyr. Türki halklarda beýle şahyrlaryň ölen adamlaryň ruhuny Arşa ýollamak, bir taýpanyň başyna geljek peläketleri keramaty bilen dep etmek ýaly wezipeleri bitirýändigine ynanpdyrlar. Olar bu ynanjyny musulman bolandan soň hem dowam etdiripdirler. Hoja Ahmet Ýasawa, Hajy Bekdaş Welä, Mäne baba we beýleki keramatly pir-şahyrlara bolan garaýyş hem şol döwürlerden galan täsirlerdir.

Gadymy türki halklarynyň şahyrlarynyň atlary öz wezipeleri bilen baglanyşyklydyr. Bu şahyrlara şaman, oýun, bagşy, ozan ýaly atlar berlipdir. Bu atlar yslamdan soňky döwürde hem ulanylypdyr. Şahyr sözi bu atlaryň umumlaşdyryjysy bolupdyr. Şahyrlar dini şygyrlardan başga-da yşk-söýgi şygyrlaryny, aradan çykan beýik adamlarynyň, söýgülileriniň yzyndan düzen agylaryny döredipdirler.

Gadymy döwürlerde döredilen şygyrlar dini baýramlarda, üýşmeleňlerde aýdylypdyr. Bularyň bize mälim bolanlary Sygyr, Şölen we Ýuglardyr.

Sygyr baýramy. Sygyr, ýagny dini sürgün awy türki halklaryň arasynda totem döwründe bolupdyr. Bu döwürde damlar haýsy hem bolsa bir haýwany özlerine Taňry saýypdyrlar. Oguzlaryň gadymy ata-babalary hem dürli sebäplere görä sygry özlerine totem edinipdirler. Olar bu mukaddes sygry awlamak üçin her ýyl bir gezek umumylykda awa çykypdyrlar. Aw üýşmeleňine söweşe gidýän ýaly uly taýýarlyk görüpdir. Awa ähli hanlar çagyrylypdyr. Awçylar on baş günlük ýerlere ýaýrap, şu ýerlede bolan wagşy haýwanlary aw ýerine sürüp getiripdirler. Totem haýwanlary ýaralamak, öldürmek gadagan bolup, olar diri ele salnypdyr.

Ynha, edil söweşleri aňladýan bu dini aw baýramynda şahyrlar örän uly wezipeleri ýerine ýetiripdirler. Şahyrlar bu baýramda awuň ganly we şowly bolmagyny diläp, şygyrlar okapdyrlar, olary saza goşup, awçylary joşdurypdyrlar. Aw döwründe gahrymançylyk görkezenleri wasp edipdirler.

Şölen. Bu hem edil Sygyr baýramy ýaly dini baýram bolup, onda hem sazlara goşup, şygyrlar okalypdyr. Şölen sözi “zyýapat” diýen manyny aňladýar. Totem döwründe türki halklarda totemiň, ýagny totem hasaplanýan haýwanyň eti iýilmändir. Diňe ýylda bir gezek uly dini baýram edip, şol totemi soýup iýipdirler. Gurban edilen bu totemiň ýerine başga totemi awlap, ýagny diri getiripdirler. Bu dini zyýapata hem şölen diýip at beripdirler.

Ýug üýşmeleňi. Häzirki zaman türkmen diliniň käbir şiwelerinde we klassyk edebiýatda “ýyglamak” aglamak diýen manyny aňladýar. Bu söz bilen

baglanyşykly bolan Ýug üýşmeleňi hem Matam üýşmeleňi diýmekdir. Gadymy türki halklarynda bir gahryman ýa-da tanymla beg ölende, onuň jesedini bir öýde ýatyryp, ilki ýakyn garyndaşlary dürli mallary öldürip, şol öýüň önüni etden doldurypdyrlar. Soňra aglaýjylar matamçylar bilen birlikde atlara münüp, ýaňky öýüň daşyndan ýedi gezek aýlanypdyrlar. Soňra ölüni gömmek üçin sähetli güne garaşypdyrlar. Sähetli gün gelnde ony gömüpdirler we ýene-de öňki ýaly atly aýlanypdyrlar. Jaýlanan gahrymanyň mazarynyň başynda balbal diýlen daş dikilip, oňa şol gahrymanyň başyndan geçen wakalar ýazylypdyr. Bu üýşmeleňlerde şahyrlar matam şygrylaryny okapdyrlar. Bu şygrylara mysal edip, XI asyrdaky ýaşan Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany Lugat-et Türk” eserinde gadymy Saka gahrymany Alp Er Tunga barada düzülen agy şygryny getirip bileris. Bize gelip ýeten iň gadymy agy şygry b.e.ö. 119-njy ýylda hunlaryň öz ellerinde alnan topraklary üçin düzen şygrydyr:

Ýen-çi-şan dagyny ýitirdik,
Hatynlarymyzyň gözelligini aldylar.
Si-lan-şun ýaýlasyny ýitirdik,
Haýwanlarymyzyň köpeljek ýerini aldylar.

Agy şygrylaryna türki halklarynda Sagu diýlipdir. Beýleki şygrylara näme diýlendigi hakynda maglumat bize gelip ýetmändir.

Gadymy türki halklarynyň arasynda bize mälim bolan ilkinji şahyrlaryň biri Bilge Tonukukdyr. Tonukuk Ilteriş Gutlu han, Gapagan han, Bögü han we Bilge kagan diýen dört hökümdara baş wezir bolupdyr.

Öz adyna dikdiren daş ýazgylarynda aňladyşyna görä Tonukuk Hytaýda doglupdyr we Ilteriş Gutlug han bilen birlikde türkileriň birinji ýeňşini gazanyp, garaşsyzlygyny alyp beripdir. Ol şygry bilen ýazylan bu taryhy kitabyňyň ölüminden biraz öň 720-725-nji ýyllarda ýazypdyr. Bu ýazgy häzirki wagtda Mongoliýada Baýyn Çoktu diýen ýerde saklanýar.

Türki halklarynyň bize mälim bolan gadymy şahyrlarynyň biri hem Ýollug Tegindir. Mahmyt Kaşgarlynyň Diwanynda onuň:

Bunça bitig bitigme,
Men Kül Tegin atasy,
Ýolug Tegin bitidim,

Ýigirmi kün oturup,
Bu taşka bu tamga kop,
Ýollug Tegin bitidim.

diýen setirlerini getiripdir.

Ýollug Tegin öz eserlerini Kül Teginiň we Bilge kaganyň mazarlaryna dikilen daşlaryň ýüzüne ýazypdyr. Ol ilkinji eserini 731-nji ýylda wepat bolan Kül Tegin 732-nji ýylda ýazypdyr. Ýigirmi günde ýazandygyny aýdýan bu eserini ol Kül Teginiň däl-de Bilge kaganyň adyndan beripdir. Ol üç ýyldan soňra ýagny 734-nji ýylda aradan çykan Bilge kagana bagyşlap hem 735-nji

ýylda bir eser döredýär. Bu ýazgylara orhon-ýeniseý ýazuw ýadygärlikleri diýilýär.

Ikinji bir şahyr Aprynçur Tegindir. Onuň:

Bizim tengrimiz ed-güsi redni tiýür
Bizim tengrimiz ed-güsi redni tiýür
Rednide ýig mening edgü tengrim alpym begrekim
Rednide ýig mening edgü tengrim alpym begrekim

Bilegüsüz ýiti wajyr ti ýür
Bilegüsüz ýiti wajyr ti ýür
Wajyrda ötwi biligligim tüzünüm ýarukum
Wajyrda ötwi biligligim bilgem ýangam

Kün tengri ýarukun teg köküzlüгим bilgem
Kün tengri ýarukun teg köküzlüгим bilgem
Körtle tüzün tengrim külügüm küzünçüm
Körtle tüzün tengrim burkanyм bulunçsuzum

diýen setirleri öz içinde jemleýän dini şygry şahyryn Mani dininde bolandygyny subut edýär.

Aprynçur Teginiň ýene bir yşky temada ýazan üçleme şygry bize gelip ýetipdir.

Ýaruk tengeriler ýarlykazun
Ýawaşym birle
Ýakyşypan adrylmalym

Küçlüg biriştiler küç birzün
Közi karam birle
Külüşügin oturalym

Bu şygrylarda kapyýa, rifma saklanmaýan bolsa-da olar döwrüniň iň meşhur eserleri bolup, gymmatly edebi ýazuw ýadygärlikler hökmünde bize gelip ýetipdir.

Tema: Gadymy hytaý şahyrlary. Gadymy hytaý edebiýatynda pelsepewi kyssa eserleri

Meýilnama:

1. Gadymy hytaý şahyrlary barada maglumat
2. Gadymy hytaý edebiýatynda pelsepewi kyssa eserleriň tutýan orny

Edebiýat:

1. Антологии китайской поэзии. ГИХЛ, М., 1957
2. История всемирной литературы. М., 1983]
3. Китайская классическая проза в переводах академика В.М.Алексеева. Изд-во АН СССР, М., 1959
4. Хрестоматия китайской литературы. Учпедгиз, М., 1959.

Hytaýyň häzirki zamandaky atlandyrylyşy X asyryň ahyrlarynda XII asyryň ahyrlarynda ýurduň demirgazygyny basyp alan mongol dilli halk bolan kidanlardan gelip çykypdyr. Hytaýlylaryň özleri ýurtlaryny Чжун Го (Orta hökümdarlyk) diýip atlandyrypdyr. Hytaý diliniň esasy bolan Han dili hytaý dilini, hytaý dili bolsa tibet-birman dil topary bilen birlikde hytaý-tibet dil maşgalasyny emele getiripdir. Gadymy hytaý etnosy örän çylşyrymly düzümden gelip çykýar. Beýik hytaý düzlüginde gelip çykyşlary boýunça dürli-dürli milletler, taýpalar ýaşapdyrlar. Bu babatda Huanhe derýasynyň joşmagy bilen suw basma pajygasy aýgytly rol oýnapdyr. Iki halk (ýyüz garakelleler maşgalasy) suwuň boýunda oturymlylyga geçip, ekerançylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar we gadymy hytaý etnosyny emele getiripdirler, beýlekiler (junlar) daglyk ýerleri eýeläpdiler. Bu iki toparyň arasynda köp ýyllap uruşlar bolupdyr.

Bar bolan maglumatlara görä, ilkinji hytaý döwletini esaslandyran Si Sýa nesilşalygydyr. Ýewropa ylmy bu nesilşalygynyň hakykatda bolandygyny inkär edip geldi, emma arheologik tapyndylar arkaly şeýle nesilşalygyň bolup geçendigi subut edildi.

Gadymy Hytaýyň ikinji döwleti Şan Iniň ady iki sany paýtagt şäher Şan bilen Iniň adyndan gelip çykýar. Bu

nesilşalygy özüniň harby güýjüni kämolleşdirmekde, ýagny täze ýarag tehnikasy bolan söweş arabalaryny oýlap tapmakda uly meşhurlyk gazanypdyr. Bu döwürden galan miraslaryň biri-de pyşbaganyň gapagynyň ýüzüne ýazylan pal ýazgylarydyr.

Täze döwletiň esasy öňe süren ýörelgesi “Ekerançylyk döwletiň esasy köki, söwda onuň şahasy, hökümdar köki berkitmäge, şahany gowşatmaga borçludyr” diýen şygar bolupdyr. Bu döwrüň edebiýatynda hem şeýle ýörelgä esaslanypdyrlar.

Şan In hökümdarlygynyň ýykylmagy bilen Çžou döwleti döreyär. Bu döwürde feodalizm gülläp ösýär. Hökümdar Pin Wanyň buýrugy bilen Hao şäheriniň paýtagt bolýar. Bu döwür ikä bölünýär: Le go (köp şalyk, b.e.öň VIII-VI asyrlar) we Çžan – go (söweşjeň şalyk, b.e.öň V-III asyrlar). Bu hökümdarlyk synandan soň Han hökümdarlygy kemala gelýär. Han hökümdarlygy döwründe beýleki döwletler bilen syýasy-ykdysady gatnaşyklar ösýär. Bu döwürde “Fu”- Han hökümdarlygy döwrüniň kyssasy diýen edebi döwri öz içine alýar. “Fu”- Han hökümdarlygy döwrüniň kyssasy iki görnüşe bölünýär: 1. “Sýafu” – baş gahrymanyň liriki keşp bolmagy; 2. “Dafu” – hökümdarlaryň gahrymançylyklary, söweşleri we köşk durmuşy bilen baglanyşykly eserler.

B.e.öňki VI asyrda 305 goşgudan ybarat gadymy “Şiszin” (“Aýdymlar kitaby”) döredilýär. Sýuý Ýuan (b.e.öň 340-278 ý.) – gadymy Hytaýyň birinji şahyry hasaplanýar. Ol San In döwleti döwründe ýaşap geçen görnükli şahyrdyr. Şahyryň “Daş bilen gujakda” atly poemasynda onuň özi barada terjimehal maglumatlar berlipdir. Onuň “Ikilenç gülleme” atly eserinde mifiki taňry hasaplanýan Huan-diniň keşbi janlandyrylýar. Eserde gadymy hytaý döwletleri hakynda taryhy maglumatlar hem beýan edilýär.

Gadymy hytaý edebiýatynda pelsepewi pikirleri şöhlelendirmekde Konfusiniň (Kun-szy) (b.e.öň 551-479 ýý) hyzmaty örän uludyr. Ol çeper döredijiligiň örän uly öwredijilik ähmiýetiniň bardygyny, adamlaryň ahlagyny, aragatnaşygyny gwulandyrmakda onuň uly orny eýeleýändigini nygtap geçipdir. Onuň pikiriçe, döwleti dolandyrmakda-da edebiýat uly kömek edip biljek. Konfusiniň şu hili pikirlerini oňa eýerijiler soňky döwürlerde-de dowam etdiripdirler. Konfusiniň “Lunýuý” (“Söhbetler we netijeler”) atly eserinde akyldaryň şägirtleri bilen eden pelsepewi gürrüňleri berlipdir.

Konfusiniň pelsepewi mekdebiniň garşysyna çykyş eden moizm diýen pelsepe mekdebini esaslandyran Mo-szy (Mo-di; b.e.öň 479-381 ý.) Konfusiniň aýdanlaryny inkär edipdir. Ol adamlaryň sungat, edebiýat bilen, aýratyn-da saz bilen gyzyklanmaklaryna garşy çykypdyr.

Mo-szy gözelligi we onuň sungatyň üsti bilen adama edýän täsirini inkär etmändir. Emma ol sungatdan, sazdan, estetiki lezzetden gönüden-göni hiç hili peýda ýok diýipdir we sungaty garny doklaryň güýmenjesi hasaplapdyr. Sungat açlaryň garnyny doýrup, ýalaňaçlara geýim bolup bilmeýär. Mo-szy konfisiýanlaryň tersine, sungat ýurduň durmuşyna peýdasyz diýen düşünjäni öňe sürüpdir.

Le-ýuý-kou (b.e.öň IV as.) – pelsepewi kyssanyň ösmeginde uly goşant goşan ýazyjy. Onuň traktatlary gadymy daos danalygynyň gymmatly ýazuw ýadygärlikleridir. Ýazyjynyň “Le-szy” we “Çžuan-szy” eserlerinde pelsepewi pikirler has hem işjeň öňe sürülýär.

Han Feýa (?-b.e.öň 234 ý.) gadymy hytaý edebiýatynda görnükli şahyr hasaplanýar. Ol “Kanunçylar” mekdebini döreden akyldar adyny alýar. Onuň eserlerinde adam ahlagy, häsiýeti, dünýägaraýşy barada örän möhüm pikirler öňe sürülýär.

Han Feýanyň “Ýan ýaşajjylary”, “Han Feý-szy” eserlerinde ýazyjynyň dünýä, ýaşajjy hakyndaky pelsepewi garaýyşlary beýan edilýär. Ýazyjynyň “Gun we Ýuý” atly eserinde mifiki wakalaryň suratlandyrylýar.

L ýun Bu-weýan (?-b.e.öň 237 ý.) – görnükli döwlet işgäri we ýazyjy. Onuň “Çenden Daýa barýan ýolda” atly eserinde tebigat gözelliginiň waspy edilýär. Eserde Han döwleti barada örän gymmatly maglumatlar hem berilýär.

Ýazyjynyň “Lýuýanyň baharlary we güýzleri” atly pelsepewi eserinde şol döwrüň jemgyýetçilik-syýasy gurluşy barada örän möhüm meseleler gozgalýar.

Tema: Orta asyrlar arap şygryýeti

Meýilnama:

1. Arap ýurtlarynda feodal gatnaşyklarynyň döreýiş we ösüş döwründe şahyryň orny.
2. Abu Nuwas – beýik söz ussady.
3. Şahyryň şygrylarynyň many-mazmuny.

Edebiýat:

1. В. Ўа. Шидфар. Abu Nuwas – М. 1978
2. Крачковский И. Ю. Сасанидская чаша в стихах Абу Нуваси М – Л. – 1956
3. Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической литературы . VI – XII в.в. М. , 1954
4. Литература востока в средние века. М – 1970
5. Öde Abdullaýew. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. Aşgabat – 1985
6. R. Rejepow. Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi. Aşgabat – 1966
7. N. Baýramsähedow. Gündogaryň beýik danalary. Aşgabat – 1992
8. Ханна ал – Фахури. История Арабской литературы. Москва – 1961
9. Краткая история литературы Ирана Афганистана и Турции. Ленинград - 1971

VII-VIII asyrlar feodal gatnaşyklarynyň döreýiş we ösüş döwri hasaplanýar. Yslamyň döremegi bilen halyfat emele gelyär. Kämil jemgyýet gurlup, adamlaryň gün güzeranlary kanagatlanarly derejede gowy bolýança, şahyrlaryň , alymlaryň, her döwrüň öz şahsyýetleriniň öz ýaşan döwürlerinden, şol döwrüň hokümdarlaryndan närazy boljakdyklary düşnükli. Şonuň üçin her döwrüň öňde baryjy adamlary durmuş barada pelsepewi pikir ýöredipdirler. Ol ýa beýleki mesele dogrusynda pikir ýöredip netije çykarypdyrlar. Käbir meseleleriň çözgüdini tapypdyrlar. Şeýle çözgütleriň ylmy köki bolupdyr. Şonuň netijesinde Gündogaryň hem öz danalary filosoflary döräp, taryhda özlerine mynasyp orun eýeläpdirler.

Gündogaryň akyldarlarynyň biri hökmünde Abu Nuwasyň ady alymlaryň arasynda giňden mälim. Onuň beýle derejä ýetmegi tötänden däl. Durmuş ony eljiretmändir. Ol agyr günde ýaşap, durmuşyny gowlandyrmak üçin köp ýerlerde bolmaly bolupdyr. Ykbaly ony dürli ýerlerden çykaryp, ol şol döwrüň her hilli adamlary bilen duz - emek söhbetdeş bolupdyr. Ol döwürde her setirine münlerçe altyn pul tölenen, meşhur köşk şahyrlary hem bolan. Emma olar gaty seýrek bolan. Şonuň üçin şahyrlaryň köpüsi güzeranlaryny kynlyk bilen

geçiripdirler. Şäherden şähre olar pyýada aşmaly bolupdyrlar. Gurplyrak adamlaryň atlary bolan bolsa, olaryň hatta eşekleri hem bolmandyr. Şol döwürde şahyrlaryň arasynda su aşakdaky ýaly şahyrana setirler ýaýrapdyr:

Eý siz gije gündiz sergezdanlar,
Çyda sen, sizden gaçsa döwüm nanlar.

Samsyk eşekleriň eşegi bardyr,
Sende ne eşegiň duşagy bardyr.

Bir ýaş şahyr bolsa özi barada şeýle setirleri döredipdir.

Men haýasyz ,günüm günleriň kyny,
Ýalaňaç tyg men, ýok tygyň kyny!

Şeýle döwürde şahyrlaryň durmuş barada kelle döwüp, bu durmuşyň ýowuz kada – kanunlary hakyda öz şahsy garaýslaryny beýan edip şygaryl döretjekdikleri düşnükli. Söýgi lirikasy bolsa-da her bir şahyr ondan daşgary durmuş, ýaşaýyş barada durmuşy – pelsepewi şygaryl hem az döretmändirler. Ol şygarylarda ylmy mazmun çeper mazmuna öwrülip okanlary öz ýaşan döwürleri barada çuňňur oýlanmaga mejbur edipdir. Şonuň üçin halkyň arasynda şahyrlaryň durmuş – ýaşaýyş baradaky filosofiki pikir ýöredilýän şygarylary uly hormatdan peýdalanyndyr, olara isleg ýokary bolupdyr. Şahyrlaryň biri – biriniň dünýä garaýslaryny, şahyrçylyk babatda ussatlyklaryny, kämillik derejelerini barlap görjek bolsalar hem durmuş baradaky sowal – jogaply şygaryl aýdyşyp ýaryşypdyrlar.

Waliba Hasany synap görmek üçin şeýle şygyr bendi bilen oňa ýüzlenýär.

Öňünde bolsa alty sany çörek,
Ýany bilen bişen ördegem gerek.

Bu ýaryşda Hasan hem edil Walibanyň stiline, äheňde dowam etdirýär.

Elbetde ol ördek uzak Hytaýda,
Hytaý tüwüsi – de bolsa bu taýda.

Iýseň ony noş bolardy ahyry,
Ýene bolsa Hiriň ajap çakyry.

Walibi hem Hasanyň bentleriniň yzyny alyp göterýär. Ol hem şol äheňde dowam etdirýär.

Saky meýi pyýalada paýlasa,
Meý içinden iň oňadyn saýalasa.

Hasan onuň yzyňy dowam etdirýär.

Meyiň damjasy misli dürdänedir,
Gözel gyzyň ak göwsünde ýanadyr.

Waliba:

Biz bir aşyk ak göwüse bedene,
Misli Küser, Azza diýip gidene.

Hasan:

Häzir şad biz, misli heniz çaga biz,
Aýägymyzy sokýas gyzgyn çägä biz.

Çeşme deýin akýar gyzgyn derimiz,
Boýnumuz der, ýokdur dersiz ýerimiz.¹

Beýle şygrylar dessine goşulsa-da, şahyrana setirler ýüz ugruna dilden - dile gelsede, olaryň aňyrsynda Hasan bilen Walibanyň durmuş tejribeleri, arzuw islegleri, durmuş, ýaşayyş baradaky garaýşlary, ýöredýän çuňňur pikirleri ýatyr...

Ol köp adamlar bilen duz – emek bolýar. Şonda ol öz gönümelligi bilen biriniň göwnünden tursa, başga birine onuň aýdýan gönümelligi, onuň çetine kakýan gönümel taňkydy sözleri ýaranok.

Bir gezek şahyr şol dowrň baý, belli makalalarynyň biri bolan Hamdane ibn Zakariniň öýüne myhmançylyga barýar. Hasanyň öz sözi bilen aýtmagyna görä onuň öýündäki kitaplary okap görüpdür. Baý maşgala şol ýerli şahyrlaryň goşgularyny bir ýere jemläp, haşamlap ýygynydy edipdir. Şahyr ol goşgulary okap çykandan soňra onuň beýle buýsanýan kitabyny ýerde goýup, onuň üstünden bir küze suw guýupdyr. Şeýle hem Hasan ol şahyrlaryň baryny sowatsyz, zehinsiz, kütäk şahyrlar hataryna goşup, olaryň adyna ýakymсыz, gödeksi taňkydy pikirler hem aýdypdyr. Bu ýagdaýy soňra Hamadana ýetiripdirler. Hamadany hem Hasana haýbat atyp, gorkuzyp şeýle manyly şygry iberipdir.

Hojaýynyň Hasandan çek minneti,
Ýogsa Nuwas emgek gördüň sen gaty.

Saňa aýtmaly sozlerim belli:
“Arkasyz har, ýanmaly sen tetelli”.

Hasan bu şygry bilen ýazylan haty jogapsyz goýmandyr. Ol Başşar ibn Burdužn nakyla žowržulip giden şygrylaryny özüçe täzedden işläp, şonuň äheňinde jogap ýollaýar. .

Erkinlere, hoşniýete böwet kän,

Gul bolsaň arka degjek taýak kän.

Abu Nuwas arap şahyrlaryna mahsus bolan gödeksi degişme bilen ony berk taňkyt edýär. Ony gula deňeýär. Özüni erkin şahsyýet hasaplap, hiç kime boýun dälidigini, diňe haka, hakykata gulluk edýändigini oňa adaty poeziýa setirleri bilen beýan edýär.

Aýdyň ol Hamdana maňa mahsus däl,
Ony dost tutunsam bolýaryn betpäl.

«Sen erkin däl bir mähirsiz adam sen,
Sen gul däl, dile düşmez nadan sen ».

Allam özüň rehim et bu adama,
Baý, garyp ýetişsin onuň dadyna.

Adam ata bilse seni bir zaman,
Seni ýaradanna ederdi arman.

Şaharyň terjimehalyny ýazanlaryň gürrüňine görä. Hamadan bu masgaraçylykdan soňra uzak wagtlap özüne gelip bilmändir. Ahyr uzak wagtlap geçmeden soňra bu masgaraçylygyň aşagyndan çykmak üçin Hasana – Abu Nuwasa jogap hatyny şygyr bilen ýollaýar. Ýöne onuň bu jogaby üstünliksiz bolýar. Ol şygyr sungatynda Abu Nuwasdan pes bolsa - da özüni ýolbars, Hasany hem ejiz gorkak it saýýar. Onuň bu meňzetmeli şygyrynyň juda gowşakdygyny görüp, Abu Nuwas onuň bilen taňkydy goşguda bäsleşip oturmaklygyny biderek wagtlap ýitirmekligini bilýär. Şonuň üçin onuň gülkili gowşak goşgusyna sada şygyrda boljak hakykaty aýdýär.

Sen hakda aýdanlam galar ol baky,
Seňkini ýok eder şemalyň bady.

Eýýäm, şu satiriki şygyrda onuň ussatlygy, gönümeligi, dünýäde adamlaryň arasynda ýaranjaňlaň, çemeçilleň az dälidigi, olaryň öz mertebelerini baýlyk üçin pese gaçyryandyklaryny, mertebelerini gymmat bahaly halat – serpaý üçin döwelet üçin edýändiklerini göni ýüzlerine aýdyp, olaryň üstünden gülýär. Beýle adamlaryň onda-da ýokary gatlagyň edýän adalatsyz hereketlerini onlaýan ýaranjaň adamlaryň ýüzüne boluşlaryny göni aýtmak aňsat däl. Emma, Abu Nuwas dagy gönümel aýdyp bilen şahsyýetler. Munuň üçin ol döwürde jeza çeken şahyrlar az bolmandyr. Olar diňe bir baý adamlaryň däl, ýurduň hökümdarlarynyň hem adalatsyzlygyny şygyr bilen gönümel aýdyp bilen şahyrlar, beýik şahsyýetler. Hasanyň adynyň Abu Nuwas ady – lakamy bilen tutulmagy hem onuň öz ýaşan döwründe, dirikä beýik şahsyýetleriň biri bolandygyny, beýikleriň hatyryna goşulandygyny subut edýär.

Şahyryň Abu Nuwas lakamyny alşy barada hem dürli legendalar bar. Ol rowaýatlaryň birinde Hasanyň ýaşajyk oglanka uzyn erkin dökülip ýatan

saçy bolupdyr. Abu Nuwas sözi şonuň bilen baglanşykly ýüze çykyp, «erkin», «azat» diýen manylary aňladýar diýen çeşmeler hem bar. Başga bir rowaýata görä ýemen soltanlarynyň içinde Ey Nuwas atly soltan Ýemendäki hristiýanlary dyza çökerüp, otly diýip lakamy alypdyr. Abu Nuwas hem şol şanyň lakamyny özüne geçiripdir. diýlen gürrüň hem bar. Umuman köp halklarda bolşy ýaly atlaryň emele gelişi hakynda legendalar, rowaýatlar gaty kän.

Mahlasý Hasana bu lakam nähilli berlen hem bolsa, bu onuň beýik filosof şahyrdygyny subut edýär. Şeýle hem beýik şahyrlara mahsus häsiýetleriň biri olar şygyr bilen hökümdarlary taňkyt edip bilipdirler. Bu bolsa olaryň halk içindäki at – abraýlaryny ýokary göteripdir. Olary şahsyýet derejesine ýetiripdir.

Şahyryň filosoflygy, onuň beýik şahs şahyrdygy söýgi hakyndaky şygyrlaryndan hem aşdyň görünýär. Ol bir baýyň öýünde hyzmat edýän gyzy söýýär. Onuň hakyky ady Jenan bolupmy, ýa –da şahyryň ony söýüp goýan adymy belli däl. Şahyrlar öz söýýän gyzlarynyň atlaryny tutman özleriçe şertli atlary hem goýupdyrlar. Abu Nuwas hem öz söýýän gyzyna şeýli şertli ady goýan bolmagy mümkin.

Aýdylýan rowaýata görä Abu Nuwas Jenany bir ýas ýerinde görüpdir. Ilki göreninden hem aşyk bolupdyr. Ol aglaýan wagty arasynda bir gezek ýüzüniň perdesini galdyrypdyr. Şonda şahyr onuň görkünü görüp aşyk bolupdyr. Başga bir rowaýata görä olar ilkinji gezek ýasda däl - de toýda duşupdyrlar. Ýöne şygyrlarynda beýän edişine görä şahyr ilkinji gezek ony gözlerinden ýaş dökýän pursatynda gabat gelip görüpdir.

Men tutuk Aýymy ýas güni gördüm,
Ýas güni ýasa sen, sen bezeg berdiň.

Aglan wagty dür döküldi kirpikden,
Gül kamaty böwsüp çykdy örtükden.

Eý jenenym aglama sen merhuma,
Aglama ýara gapyňda bulaşdy guma.1

Abu Nuwas döwründe ondan soňky döwür edebiýatynda az sözde köp zat hakynda aýtmak, köp zat barada pikir ýöretmek däbi bar. Bu ahli sungatlara mahsus aýratynlyklaryň biri. Şahyry deňeştirme, meňzetme ýaly çeperçilik serişdelerini ullanmakda öňüne söz ussadyňy geçirmeýän in bir ussatlaryň biri hasaplapdyrlar. Ýokardaky şygyrda gyzyň gözünden dökülýän yaşlar düre meňzedilýär. Ol dürler ýöne bir gözden akman kirpikden dür bolup dökülýär. Onuň gül kamatyny hiç bir örtük bilen ýapyp bolmajakdygyna hem örän şahyrlara setirlerde tewsirleýär.

Gündogar edebiýatynyň däbine görä aşyk ýigit öz söýgülisini hemme zatdan ýokary tutýar, öň munuň ýaly hiç kimi jany – teni bilen söýmedigini dyza çöküp boýun alýar. Aşyk öz söýgülisi üçin her hili ejirleri çekýär. Haçanda Jenan öz hojaýyny bilen Kābā haja gidende, öň bir gezek hem haja gitmedik Abu Nuwas hem Haja gitmek üçin ýol şaýyny tutýar. Ol Jenanyň gül kamatyny şol mukaddes ýerde görmek isleýär. Haja gitmezinden öň şeýle şygyr düzýär:

Görýäňmi bu ömrüm täk saňa gurban,
Sen gül kamatyn görmäge Jenan.

Gül keşbiňi görüp dyza çodüm men,
Kamatyňa baky doýman bakdym men.

Diýdim: «bu gün Jenen ýollara düşýär,
Belki ýolda arzuwlarymyz gowuşya.r»

Emma, bu eden arzuwy bolmaýar. Ol Mekkä baryp ýetýär. Bu elbetde aňsat iş däl. Çünki pyýadalap ýüzlerçe kilometr ýoly geçmeli. Şeýle ýagdaýda ol Mekkä haj edip sogap gazansa – da Jenana duşup bilmeýär. Şundan soňra Basra dolanyp gelýär. Ol Jenany hojaýynyň başga bir hojaýyna satyp göýberendigini sorap-idäp bilýär. Şeýle hem Hasanyň Jenana bolan söýgi taryhy tamamlanýär.Ýöne onuň Jenana ýazan şygryna görä, olar şol mukaddes ýerde duşuşmaga wada edipdirler.

Seni küýsäp ýüreklerim ýanypdyr,
Aýralykdan bagrym ýanyp köýüpdür.

Meniň gülüm, meniň ömrüm satylan,
Eziz gülüm gör dowzaha atylan.

Biz duşjakdyk şol mukaddes mekanda,
Ziýat gitdi, gözüm galmyş yakaňda.

Sen öldürdiň halas etjek hossaryň,
Kyn günüňde neneň ýetem ey, ýarym.

Hasan Jenan hakynda köp şygryrlar ýazypdyr. Doň ýürek Ziyadyň Jenany bu şygryrlardan habarly bolup bir uzak ýere satan bolmagy ähtimal. Bu aýy aýrylyga dözmän şahyr Jenana bagyşlap gussagly elegiýa şygryny hem döredipdir.

Ýüregime ýara saldyň nāzli ýar,
Salan ýaraň asla gitmez közli ýar.

Sen öwretdiň maňa göz ýaş dökmäni,
Ýar ýoluna sabyr bilen bakmany.

Sen mātāç dāl ýarym müşki ambara,
Özüň ambar men ambara ýalbara.

Sen rehimsiz gara gözli jellat sen,

Ýar eline ýesir düşen bir zat men.

Sen gözümden ajy ýaşlar akdyrdyň
Ýollaryňa ömür baky bakdyrdyň.

Sen gülýärsiň men aglaýan gussaly,
Sen şadyýan men tütüňli tüsseli.

Sen gözümi bilseň baky çig etdiň,
Ýüregimden hiç gitmejek tyg etdiň.

Jerene baksak ýüregim közli,
Ýüregim tagmaly, bitmejek yzly.

Gözel jeren menden uzakda – daşda,
Aşyk bolsaň geziber sen garaşda.

Eý Jenanym seniň gözleriň nury,
Şol nur öldürdi şoň bilen diri.

Eý Jenanym meni taşlap gitme sen,
Ýüregimde baky ýaşa ýitme sen.

Bu şygrylarda Abu Nuwasyň hemme tarapdan kämilligi, onuň söýgi, durmuş ynsan hukugy, ykbaly baradaky çuňňur filosofiki pikirleri jemlenýär. Hak söýgi adamkärçiligi bolan çyn ynsanyň ýüreginden hiç wagt çykmaýar. Araplarda aýal – gyzlaryň malça görülmeýän döwründe, olaryň ynsanlyk mertebesiniň depginlenýän döwründe beýle çuňňur aýal – gyzlaryň şum ykballarybarada ynsanperwerlik şygry döretmek şahyryň özünden ýokary ahlakly talap edýär. Çünki şahyr hem şol döwrüniň terbiýesini alan ynsan, şol döwrüň adamsy. Halk bu zatlara şeýle bolaýmaly adaty zat hökmündä seredýär. Emma, beýik şahsyýetler bu düzgüne garşy, olar muny ahlaksyzlyk hasap edýärler.

Abu Nuwas Jenan hakynda her bir goşgusynyň üsti bilen täze ynsanperwer pikirleri öňe sürýär. Aşyk magşuklar Kābā baryp, gara mukaddes daşy öpen wagty olaryň ýaňaklary biri – birine degýär. Bu pursat olar üçin iň gymmatly ýatdan çykmaýan pursat. Olar bu pursat töweregindäki adamlary, dünýäni dübünden unutýarlar. Dünýäde olar şol pursatda diňe ikisi Bu şahyryň döredijiliginiň gudraty bilen emele gelýär, aşyk magşuklar mukaddes ýerde duşuşýarlar. Aşyk – magşuklaryň duşuşyklary hem mukaddes diýen çuňňur ideýany ideýany awtor öňe sürýär.

Ol liriki şygrylarda her demde diýen Jenany ýatlaýar. Onuň Jenana bagyşlap döreden şygrylary hemme taraplaýyn kämilligi bilen tapawutlanýar. Jenana bagyşlan şygrylarynda eňillik, mukadlylyk güýçli. Onda özara söhbet etmek, mesawy gürrüň ýaly, aşyklaryň arasyndaky pynhan söhbet ýaly äheň güýçli ýaly duýulýar.

Ýarym diýdi : «Nämeleri isleýän»,
Menden jogap : «Melgunlary pisleýän».

Jenan basym ýara saldy ýürege,
Agram saldym ýürek bilen garaga...

Aýdyň ýara : «Rehim etsin ýaryna,
Duçar etmän gazabyna, daryna !».

Abu Nuwas arap ýurtlarynyň köpüsünde bolup görýär. Ol halkyň ýaşayş durmuşy bilen ýakynlaýyn tanyşýar. Öz döwrüniň syýasy – jemgiýetçilik gurluşy barada, şol döwrüň parasatly adamlarynyň gürrüňlerini diňleýär. Şonuň netijesinde onuň döwür baradaky , dünýä baradaky dünýä garaýşy kemala gelýär. Ol ýaşlygynda ykbaly öz döwrüniň belli adamlary bilen duşuşyp, olaryň synagyndan geçiren bolsa, soňra söýgi we bu ugurda uçran kynçylyklary, jebirleri onuň dünýä baradaky adamkärçilik, ynsançylyk duýgularyny çuňlaşdyrýär. Onda jemgyýet baradaky kemaly garaýyş kemala gelýär.

Şahyra adamlaryň gedemligi, öz – özüne ýokary baha berişi, köpbilmiş bolmalary ýaranok. Bu häsiýet adamlaryň köpüsine mahsus zat. Hiç kim özüni samsyk hasaplanok. Her kim özüni akyldar saýýar. Beýle ham hyýallygyň, ýeňilligiň durmuşyň ajysyna dadan şagyra ýaramajagy düşnüklidir.

Her basraly alym saýýar özüni,
Hadys saýýar her bir aýdan sözünü.

Dogan günü mahsus öňa bu zatlar,
Geň galar öňa, görende ýatlar.

Eken bagy saýa salmaz gerge,
Gaýta naýza bolup urlar ýürege.

Men basraly, gaçmaga ýer gözleýän,
Diňe Damaska, şonuň ýolun yzlaýan.

Bizar men şübheli bakýan gözlerden,
Gaçýan men arzaly ýalan sözlerden.

Bu şygryrlary okan adamyň şahyr barada ýaramaz pikirleri etmegi mümkin. Çünki ol bu şygrynda ähli basrallylary aýyplaýan ýaly görünýär. Emma muňa beýle düşünmeli däl. Ol hem çig süýt emen adam. Bir dogry sözli adam bir ýerde ýaşap ýörse, onuň hemmeler bilen dost bolmagy mümkin däl. «Dogryçylyň dosty ýok» diýilşi ýaly, kim bolsa onuň ýüzüne çekinmän dogrusyny aýdyp bilýän Abu Nuwas ýaly beýik şahsyýetleriň duşmanynyň az bolmajakdygy düşnükli zatdyr. Çünki betnepis, haýyn adamlara edýän işiň däl diýseň ýakmaýar. Şonuň üçin ol köp ýerlerde garşyga duçar bolýar. Şonuň üçin onuň basrallylar barada aýdan sözlerini tutuş basrallylar barada diýip düşünmek bolmaz. Onuň basranyň ylymly – bilimli, akyldar dana adamlaryna uly hormaty bar. Ol muny başga bir şygrynda aýan edýär.

Söýgim Kändir ol basraly pirlere,
Hormat uly ol basraly şirlere.

Men ol pirleň huzurynda guly men,
Piri görsem baş egýäriň uly sen.

Hatda meni kowsalarda ýanyndan,
Beýik ärleň aslyşýaryň sanyndan.

Beýik şahsyýetleriň özlerine tälim beren beýik danalara, akyldarlara hormat goýmazlygy mümkin däl. Diňe kemakyl, özüne ak pata beren, öwüt – nesihat, goldaw beren adamlara gara ýöňkäp bilýär. Sap gerekli adamlar her hili kynçylyklara sezewar bolasada, güzeran görmek üçin ýurdy taşlap gitmeli bolasada öz dogduk mekeny barada erbet pikirde bolmaýar. Elbetde şahyr Basrada hor – homsy, ýeter – ýetermezlikde ýaşaýar. Şonuň üçin öz ykbalyndan zeýrenip şygrylar düzmäge durmuşy özi mejbur edýär. Ol öz garyp durmuşyndan zeýrenip hem şygrylar düzüpdir.

Ýene otursam bir köpüksiz bu ýerde,
Ýakyn hossarlaryň salaryň derde

Dost – ýarlary taşlap gitmeli borun,
Ol eziz gözlerden ýitmeli borun.

Satsam men öýdäki bar eşigim,
Galar öýüm, galar diňe işigim...

Ýeke kagyz gerek hany ýok olam,
Ak kagyz bolmasa ýörärmä galam.

Adam bary gysyk jögi bolupdyr,
Haýyr sogap köki ýanyp solupdyr...

Abu Nuwas: «Içi ýanan hudaýyna gargar diýilşi ýaly, dost ýarlaryny garyp günlerinde hemaýat etmeýändikleri aýyplasa – da, Onuň Basrada hormat goýýan dost ýarlary, bilen okan deň – duşlary, olaryň içinden ussat şahyr bolup ýetişenleri az bolmandyr. Ýöne şahyryň öz kynçylygy bilen dörän durmuşy goşgulary, diňe bir oň özüne degişli bolman, ähli döwürdeşlerine, şol döwrüň kynçylyk çekýän ähli adamlaryna degişli bolup durýar. Adamlaryň bir – biriniň derdinden habarsyz bolup durmaklary, olayň bir - birine ýardam edip bilmezlikleri, käbir barly adamlaryň garyplar üçin haýyr – yhsan etmezligi, şol döwrüň özüne mahsus nowsanly taraplary. Bu nogsanlyklary görüp, ýüregi bilen syzyp duran şahyryň liriki meniň üsti bilen hemelleriň ykbalyňa mahsus şygr döretmegiň kanuny, tebigi bolup biljek zat.

Basrada gün – güzerany kyn bolan soň Abu Nuwas Bagdata barýar. Bagdat ol döwürleriň syýahatçylaryň ýazmagyna göreä içinden iki sany derýa Tigris we Ýefrat derýalarynyň akyp geçýän Gündogaryň iň gözeli şäherleriniň biridir. Onda köp dürli halkalar ýaşaýar. Araplar, horasanlylar, eýran taýpalary ýaşaýarlar. Şähre gury hem

deňiz ýoly bilen uzaklardan täjirler hem gymmat bahaly ýükleri getirýär. Uly köşkler, medreseler, metjitler şähre özboluşlyt görk berýär, hem – de bu şäheriň ýokary medeniýetli şäherleriň biridigini görkezýär.

Abu Nuwas bu uly medeniýet merkezi bilen öwrenişýär. Ol ýeriň özüne mahsus bolan durmuşy bilen tanyş bolýar. Yrak durmuşyň gaýnap joşýanlygy barada taryhçylar nakyla meňzeş jumleleri ýazyp gidipdirler. IX asyrdaky arap syýahatçysy, geografiçisi al - Ýakubi Bagdat bara şeýle sözleri ýazypdyr: «Yrak Dünýäniň merkezi, Bagdat bolsa ýeriň göbegi, Yragyň ortasy. Munuň ýaly ägirt şäher ne «Gündogarda ne Günbatarda bar» diýip ol şäheriň gözelligi söz bilen taryp edýär.

Bu şäherde şygry sungaty barada ýazylan ylmy edebiýatlar hem, Abu Nuwas olar bilen tanyşýar. Şol döwürde al – Şahizin «Söz sungaty we oňa düşündiriş kitaby » diýen eseri şahyrlaryň, adamlaryň arasynda giňden mälum bolupdyr. Bagdat şahyrlaryň arasynda «meý hur» ýagny «meý iç» diýlen jümle ýörgünli bololupdyr. Bu jümle sufý we beýleki şahyrlaryň eserlerinde gönümel manyda bolman, ol «hakykata etjek bol, şoňa ymtyl, şol ýolda serhoş bol, hakýolunda serhoş bol » diýen manylarda gelipdir. Şeýle şygrylar Abu Nuwasda we onuň döwürdeşlerinde gabat gelýär.

Şahyrlaryň bu usul döreden şygrylarynda meňzetmeler, deňeşdirmeler, metafaralar näçe diýseň bar. Bu ugruň, bu däbiň uly mümkinçilikleri bolan. Her şygrynda Abu Nuwas bu döp boýunça goşýan, doredýän şygrylaryna täze – täze öwüşginler berýär. Ol öňki düzenlerinden peýdalanman her sapa täze obrazly sözler tapýar. Bu onuň dünýä baradaky filosofiki garaýşynyň ýyl – ýyldan kämilleşýändigini, çuňlaşýandygyny aňladýar. Bagdada gelenden soň opnuň şygrylarynyň agramy, çuňlugu, täsiri has – da artýar.

Turýan şire sorkup , üzüm dörmäge,
Çaga dek süýt sorup, göwüs görmäge.

Men gözel saýladym satýany üzüm,
Ondan baky sowmaryn men bu gözüm

Gijelerine toý – meýlise gitdim, men,
Hasa serpip oň goýnunda ýitdim men.

Men ol ýary çatmasyndan çykardym,
Oň abraýyny al – asmana göterdim.

Hanjar bilen ähli perdän böwüsdim,
Ýar görüldi, güneş kimin öwüsdü.

Toý gününde duşar ähli dostlaryň,
Ýatdan çykar agyr günler, ýaslaryň.

Çakyr mydam bulgur bilen söweşer,
Bu ikisi bir –birine ýaraşar.

Bu ikisi gymmat göwher altyndyr,
Biri gaty, biri eräp ýatandyr.

Biri akar, biri durar ýerinde,
Biri ajap ylham goýar seriňde.

Meý messandyr, meý ajaýyp peridir.
Meý asmandyr ol ýyldyzlar dürüdir.

Meý bir dürüdir bir damjasyn gaçyma,
Meý gözeldir yşgyň odundan öçürme.

Abu Nuwasyň bu şygryndaky meýi wasp edişine gönümel düşünseň, onda ol bir meýhanalardan çykman ýören, kellesaň serhoş adam ýaly bolup görüner. Emma mundaky jumleleri göçürme manyda kabul etseň onda şahyryň öz döwrüniň ylmyna ymtylşyny duýmak bolar. Abu Nuwasyň yz ýanlarynda ýaşap geçen Omar Haýýam bu «Meý hur» «Meý iç» diýlen, ýagny «Ylma ymtyl » diýlen ideýany ösdüren beýik şahsyýetleriň biri. Ol dünýäde ilkinji bolup biziň şu günki ulanýan kslendarymyzy düzen adam. Şeýle bolan soň Abu Nuwasyň, Omar Haýýamyň «Meý iç» diýen çümlelerine gönümel düşünmek, gönümel kabul etmek ýalňyş bolar.

Şol döwrüň zehinli şahyrlarynyň bir al – Haly. Ol meý hem söýgi lirikasyndan ýazan şygrylary bilen meşgurlyk gazanypdyr. Toý - meýlisde Abu Nuwas onuň bilen bile aýlanypdyr. Köp ýerde bile şygyr aýdypdyrlar. Kābir adamlar al – Halynyň goşgularyny Abu Nuwasyň adyna beripdirler. Munuň üçin ol gaty görüp Abu Nuwas bilen dostlugyny bozmandyr. Elbetde, iki sany şahyr toýlarda şygyr ýaryşyşlarynda bile şygyr okasalar beýle säblikleriň bolmagy kanuny zat. Muňa olar oňat düşünişdirler. Şonuň üçin alymlar öz ýatlamalarynda bu iki şahyryň adyny bile tutýarlar.

Bu iki şahyryň arasynda bäsleşikler, aýdyşyklar az bolmandyr. Edebiýat taryhçylarynyň ýazmaklaryna görä bir gezek al – Haly Abu Nuwas şeýle manyly – mazmunly şygry okap beripdir.

Bulguryny galdyranda asmana,
Ol aýmy, kaklyşýarmy ol äleme.

Al – Halynyň bu zatlar seniň göwnümeňi diýen ýaly sowally goşgusuna ýokary baha berýär, ony hemme taraplaýyn oňlaýar. Bir näçe wagt geçenden soňra Abu Nuwas oňa öz düzen şygryny okap berýär.

Meýli bulgur boşan halat aşyklar,
Tüm gijede öper melek duşuplar.

Al – Haly «Bu goşgy meniňki ahyry» diýip gaty görýär. Emma Abu Nuwas : «Barybir ony meniň adyma bereler meniň adyma geçirerler» diýip onuň gahayny ýazýar. Başga bir aýdylan gürrüňe görä Abu Nuwas al – Halydan şeýle bir şygry «ogurlap» alypdyr.

Men köpügi ol asmana Aýmydyr,
Ýyldyzlar kemsiner Aýa taýmydyr.

Serhoş Aý asmanda yransa her ýan,
Dünýä hereketde oýnaýar bir ýan.

Munuň ýaly goşgulary bir şahyryň beýleki şahyrdan alandygy ýa – da täsir alyp nezire düzendigi barada alymlaryň arasynda jedeller bolup durýar. Bu ýerde bir zady bellemek gerek. Şahyrlar bir birine täsir edip bilýärler. Olar bir – biriniň goşgusy, ýa – da öň ötüp giden belli şahyryň meşhur şygry esasynda hem nezire döredip bilýärler. Biri – biriniň şygryna köre – körlük bilen öýkünip hem bilýärler. Emma beýik şahyrlarda, şol bir zat hakynda deň pikir edýän döwürde şahyrlarda biri – biriniňkä meňzeş şygrylar hem döräp bilýär. Beýle ýagdaýlar tebigi ýagdaýda bolup geçýär. Şonuň üçin köre – körlük, tötänlik, tebigy kanunlaýyklygy bib –biri bilen garyşdyrmaly däl.

Şu kanunalaýyk tebify ýagdaýda bir – näçe şahyryň şygrylarynda ideýa – mazmun, forma taýdan gabat gelýän şygrylaryň gabat gelmegi olaryň biri – birinden ogurladygy däl. Ogurluk obraz diýilen jümläni okanyňda oňa çynlakaý seredip, onuň ogurluk dälde original goşgydygyny ýüze çykarmaly.

Abu Nuwas öz döwründe hiç mbir gara güýçlerden çekinmedik, gorkmadyk şahsyýetleriň biri. Ol Magtymgulynyň «Dile gelen sözler köňül nagşyhdyr» diýişi ýaly, köňlüne gelen sözi çekinmän aýdyp bilipdir. Ol öz ýoldaşlary we şol döwrüň alym – şahyrlaryň biri Abul Atahiýe bilen gezenç edip iň soňunda olar bir meýhananyň gapysynda saklanýarlar. Bularyň hiç haýsynyň şol wagt ýanlarynda pul yok ekeni. Şu kyn pursatda Abu Nuwas özüniň oňat tanaýan bir baý tanyşyna Ibn Ibraýim Abd Al – Mälige hat ýazyp iberýär.

Eý Ibn Ibrahim Abd Al - Mälik ,
Alla hem –de saňa uly umyt bilen ýüzlenýän häli.

Sen pula ýapyşyp bolma pula gul,
Eliň açyp bilseň puluň bolar gul.

Şeýle haty iberenden soň bir oglanjykdan iberýärler. Ol oglanjyk haty baýa eltip berýär. Baý şu çuňňur manyuly sözden soňra oýlanyp, many çykaryp oglanjykdan onlarça derhem iberýär. Oglanjyk iberilen derhemleri Abu Nuwas getirip berýär. Ol getirilen pullar Abu Nuwas daga günü bilen iýip – içip günlerini şat geçirmäge mümkinçilik berýär. Abu Nuwas ýokardaky beýtlerde aýdan pikirlerini hadyslardan mysallar getirip hem aýdyp bilerdi. Hadyslarda – da iň uly sogabyň biri dilegçiniň ýa- da kapz soranyň haýyşyny bitirmekdigi barada aýdylýar. Emma , beýle hadyslardaky aýdylýan sözelden gulagy ganan baýyň beýle haýyşy bitirmezligi hem ahmal.mma Abu-Nuwas oňa sen puluň guly bolma, goý , pul seniň guluň bolsun,sen pula ýapyşyp ýatma, şonda pul saňa yapyşar.Baýlygy Hudaýyň özi berýändir.Şonuň üçin şahyr hem hudaýa ýüzlenip , Beýik Taňrynyň oňa sahylyk bermegini onuň hem sahy bolmagyny haýyş edýär.

Bu ýerde ynsanyň altyn teňňä çapman, sogap işlere çapmalydygyny, sogap işler bilen at-abraý gazanmalydygy wagyz edilýär. Şahyryň bu ideýasy sufistik filosofiýa gabat gelýär. Baý adamlar haýyr-ygsan etmese, köpri gurdurmasa, metjitdir medrese saldyrmasa, kerwen saraýlar gurduryp sogap işler gazanmasa ol ýurtdan bereket göterler diýen ylmy esasy bolan filosofiki pikiri öňe sürýär.

Abu Nuwas pars edebiýatynyň taryhynda hem öwrenilýär belli “Şura” ýagny halk şahyrlarynyň biri Çünki olar halky öz şygrylary bilen ezijileriň garşysyna galdyran şahyrlaryň hataryna goşulýar. Halk Şahyrlarynyň birnäçesi halyfyň garşysyna gidenlikleri üçin köp kynçylyklara duçar bolýarlar. Olaryň ölüm jezasyna sezewar bolanlar hem bar. Halk şahyrlary arap dilini oňat bilenden soňlar hökümdara hyzmat edenleri köp bolupdyr. Olar esasan terjime işleri bilen meşgul bolup, köşkdäki işkagyzlary terjime edipdirler, belli – belli edebi eserleri arap diline geçiripdirler. Esasan hem parsalaryň şöhratly geçmişine degişli taryhy eserleri terjime edip, arap medeniýetine, arap dinine hem belli bir derejede öz garşylyklaryny asyrynlyk bilen beýan edipdirler. Bu häsiýetli şahyrlar „Biz indi düýäniň süýdini içip, çölde mallary bilen ygyp ýören çarwadar araplaryň aýdanyna uýmalymy, şolara eýermelimi...” diýen arap medeniýetine, arap dinini garşylykly ideýalary öňe sürüpdirler. Bu ugurda gönimel, gödegräk hereket edenleri jeza çekmeli bolupdyrlar. Ýslam dinini iň bir kynlyk bilen kabul eden parsalar şura-halk şahyrlarynyň wagzy bilen ýslamda tas ýüz döndürüp köne-gadymy dinlerine geçmek derejesine çenli baryp ýetipdir...

Emma Abu Nuwas dagy dini dälde başga dürli hukuk, adamkärçilik, ynsanperwerlik ýaly meselelerde halkyň tarapynda durup çykyş edýärler. Onuň şygrylarynyň halk tarapyndan oňat garşylanmagy, ol halkda halk halk tarapyndan şorta sözleriň, rowaýatlaryň döredilmegi hem hut şonuň üçin. Şahyryň eserleriniň arap, pars edebiýatynyň taryhynda özüne mynasyp orun almagy hem onuň halk tarapyň tutýan şahyrlaryň hataryna girmeginden ybarat.

Abu Nuwas öz döwrüniň edebiýatynyň ösüp ýeten derejesini çuňňur öwrenip özleşdiren, kämil söz ussatlarynyň biri. Ol arap, pars edebiýatynyň taryhyny oňat bilýär. Özünden öňki söz ussatlarynyň işlän žanrlaryny, ulanan Ol öz döredijiligi bilen arap edebiýatynyň taryhyna Aly hem şahyr hökmünde giren söz ussatlarynyň biri. Goşgy formalaryny, öňe süren ideýa-mazmunlaryny özleşdirýär. Abu Nuwas özünden öňki edebiýatda şahyrlaryň haýsy çeperçilik serişdeleriň ýörgünli bolup, ol ugurdan nähili şygrylaryň döredendiklerini oňat bilýär. Ol Balibanyň ýanynda ýaşlygynda köp ýyllap hatdatlyk hünärini ýöretmek bilen, köp şahyrlaryň şygyr formalary gulak üsti-eşitmek, diňlemek üsti bilen däl-de, ol köp şygrylary ýazansoň hat üsti-görüş üsti bilen aňyna mäkäm ornaşdyrýar. Şonuň üçin ol şygyr düzüliş tehnikasyny we onda ulanylýan çeperçilik serişdeleri oňat bilýär.

Abu Nuwas öňden gelýän şygyr formalaryny ulansa – da olara täze öwüşgün berýän, täze döwre görä many – maymun berýär. Ol adamlara şol bir diňläp, eşidip ýören zatlary barada täze garaýsyň, täze düşüňjäniň kemala gelmegini gazanmak üçin şygyr çeperçilik serişdeleriň göçme manylygyny artdyrýar onuň örisini giňeldýär.

Meý, çakyr suw bilen duşmandyr mydam,
Halamaz meýe suw ursañ gadam,

Pyýalada çakyr höküm sürmeli,
Ona gadyr goýup döşüň germeli.

Meý, çakyr burk urar asmana galar,
Ajaýyp guşlary ýadyna salar.

Senem guş bolup galsañ asmana,
Öňünde ýaýylar syrli zamana.

Meý mydam bar zatdan ýokarda uçar,
Ýokary dyrmaşar, köp syry açar.

Uýa bilen oňuşmaz, aýry ýarasy,
Dürli dinli düşman, aýry arasy.

Biz sakyň elinden içýäris meýi,
Ol gözeliň asla bolmaz den-taýy.

Göz ýaş döküp men ol ýaryn yşgynda,
Mežnun bolup dura bilmen köşgümde...

Şahyry bu şygry barada ençeme alymlar öz pikirlerini ýazypdyrlar. Olaryň hemme-de Abu Nuwasyn öňden gündogar poeziýasynda bar “meý iç” temasyna uly täzelikler, täze öwüşginler, täze many-mazmunlar berendigini belleýärler. Abu Nuwasyn döredijiligini jandan söýüp öwrenýän jankeerleri onuň bu şygrynda “täze stili” döredendigini we ösdürendigi, oňa täze manjy – mazmun siňdirdigini belleýärler. Rus alymlary bolsa “Söz bezegi baradaky ylmy” diýen araplaryň düşündirişli sözlüğini daýanmak bilen, beýle goşgyny belli manyly rus sözi bilen terjime etmekligiň mümkin daldigini belleýärler. Alym Ibn al – Mutaез bolsa şeýle zat öň baram bolsa bu sungat şygry äleminde ilkinji gezek Abu Nuwas dagyda ýüze çykdy diýip belleýär. Şeýle düşündirişden soňra ol şahyryň bu goşgusynda ulanan sözleriniň, söz öwrümleriniň bir näçe göçme manylarynyň eýe bolýandygyny şahyryň alliteratsiýalary, metaforalary, antonimleri we beýleki çeperçilik serişdeleri bir goşgynyň çylşyrymly şahyrana çeperçilik öwrümleri bilen birnäçe manylarda berip bilendigini belleýär.

Abu Nuwasyn döredijiliginiň gymmaty her bir şahyryň döredijiligine döp boýunça berilşi ýaly onuň çeperçilik derejesi bilen berk bagly. Şu şähtden onuň eserlerine alymlar ýokary baha berýärler. Şygrylaryň çeperçiligi hakynda aýdylanda şahyrlaryň Bagdat mekdebiniň uly abraýmdan peýdalanýandygyny belleýärler. Bagdat mekdebi beýleki sähraýy şahyrlaryndan ýokary bolupdyr. Olar obrazlar sistemasyny – düzgünini döretmek boýunça täzelikçiler bolupdyr. Täze stiliň şahyrlary öňden edilen sözlerden, söz öwrümlerinden, däplerinden

gaça durupdyrlar. Täzelikçi şahyrlar her bir söze döwür bilen baglanyşdyryp köp manylyk, köp öwüşginlilik beripdirler. Şeşlelikde Abu Nuwas dagy öňki köne surnukdyryjy stilden täze stile geçipdirler. Has dogrysý öz stillerini döredipdirler. Täze stil boýunça dünýäniň

gurluşy, durmuş ýaşayş baradaky garaýşlaryny, dünýäniň gözelligini täze şahyrana sözde bermäge uly kömek edýär.

Abu Nuwas döredijilik mirasy örän ägirt uly. Onuň döreden janyrlary barada aýdylsa ol “meý iç”, söýgi janyrlaryny, satirany örän ussatlyk bilen işlän şahyr. Biz ýokarda onuň diňe ylmy işlerde ady tutlýan meşgur şygrylaryndan mysallary getirdik. Ol her janra öz döreden dek, bolmanda şol janryň ussady hökmünde orta çykyp ajaýyp nusgalyk eserleri döredýär. Onuň ussatlygy dünýäni kabul etmeklige, onda – da şahyrana dil bilen kabul etmeklige täzelik girizýär.

Oňa täzelikçi şahyr diýen adyň berilmegine hiç kim garşy däl. Muny hemmeler goldaýar. Ýöne ol özünden öň bar bolan, gadymy şahyrlardan galan meşhur goşgulara hem eýeren, öýkenen halatynda oňa täzelik girizýär, täze öwüşgin, täze many – mazmun berýär. Olara aýratyn özboluşlylyk, originallyk berýär.

Munuň beýle bolmagyny adamlar onuň tebigy zehini bilen, Hudaý tarapyn berlen ukyp bilen düşündirýärler. Onuň üçin öňden gelýän çeper döredijilikdäki, däpler kanonlar, obrazlar könelen ýa –da ölen däpler. Oňa bu gün eýerip, öňkini oturmaklygyň zerurlygy ýok. Muny Abu Nuwas ýewropaly beýik ýazyjylardan öň duýýar. Öňden gelýän däplerden ýewropa edebiýatyndan ýüz döndürmeklik Abu Nuwasdan köp soňra Bokkaççonyň, Şekspiriň, Serwatesyň döwründe başlanýar. Abu Nuwasyň döredijiligindäki täzeçillik soňra dünýä edebiýatynyň ewolütsiýa täsir edýär, ol Geýnaniň döredijiliginde has aýdyň ýüze çykýar. Bu döredijilik prosesiniň logiki yzygiderligi Geýnaniň «Atta Grolle», «Germannii» we beýleki goşgularynyň mysalynda yzarlamaşynyň mümkindigini alymlar belleýärler.

Şeýlelikde rowaýatlarda, legendalarda efsanalarda aýdylşy ýaly Abu Nuwas Gündogaryň hem Günbataryň hem beýik söz ussady bolup edebiýat taryhyna girýär. Ony beýik şahsyýet derejesine göterýär. Onyň şygrylary döwürleriň çarçuwasyny böwsüp, biziň günlerimizde hem öz gymmatyny ýitirenok. Bu gymmatly mirasy öwrenmek, ol barada diplomdyr ylmy işleri ýazmak dünýä edebiýatynyň genji – hazynasyna uly gadyr – gymmat, sarpa goýýan Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň zamasyndamümkin boldy. Biz indi Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň edebiýat, sungat baradaky çuňňur ylmy taglymatyndan ugur alyp, dünýä edebiýatynyň gymmatlyklaryna baha berýäris. Bu biziň milli medeniýetimiziň dünýä derejesinde ösmekligi üçin Garaşsyzlygyň beren ajaýyp miwesidir. Geljekde Abu Nuwas ýaly dünýä meşhur söz ussatlarynyň edebi mirasy barada çuňňur ylmy işler ýazylar.

Tema: Orta asyrlar pars edebiýaty

Meýilnama:

1. Firdöwsiniň ömri we döredijiligi
2. Gündogaryň akyldar şahyry Saady Şirazynyň ömri we döredijiligi
3. Gündogaryň dünýä meşgur şahyry Nureddin Abdyrahman Jamy.

Edebiýat:

1. Türkmen edebiýatynyň taryhy. 1-nji jilt. Aşgabat, 1975.
2. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997.
3. Раджапов М.Р. Фирдовси и современность. Дуşenbe, 1976.
4. Nurbadow K. Türkmen-Eýran edebi gatnaşyklary. Aşgabat, 1988.

Abylkasym Ferdöwsiniň Tusuň eyegindäki Tabaran diýen ýerde, asylzada maşgalada dogulyar. Bu ýer häzirki döwürde şahyryň hormatyna Ferdöws diýlip atlandyrylýar. Ferdöws özü döwrüniň ýokary bilimini alypdyr. Dari dilinden başga arap we pehlewî dillerini öwrenipdir.

Şahyryň ýaşlygy samanylar döwletiniň ösýän döwrüne gabat gelipdir. Ony Gündogar hem Günbatar eýranlylary birleşdirmek ýaly watançylyk pikirleri ruhlandyrýar. 994-nji ýylda ýazylyp tamamlanan “Şanamanyň” içinden merkezleşdirilen, adalatly, adyl şaly döwlet baradaky pikir eriş-argaç bolup geçýär.

Bu döwürde Ferdöwsiniň watanynda ýagdaý бүтінлеý üýtgeýär. Samanylaryň döwleti barha we dargap başlaýar. Iň soňunda, 994-njy ýylda bolsa Garahanly türkmen döwleti ýurduň paýtagty Buharany gutarnuky eýeleýär. Samanylary häkimlikden aýyrýarlar. Takmynan şol döwürlerde-de Amyderýanyň günorta-gündogaryndaky giň çäklerde Mahmut Gaznalyň soltanlygy döreýär.

1010-njy ýylda Ferdöwsini “Şanamany” ikinji gezek işleýär. Onda soltan Mahmuda öwgüli şygry bagyşlaýar. Şondan soň Ferdöwsiniň öz epopeýasyny Mahmut Gaznala eltýär. Emma soltan Mahmut alan sowgadynyň gymmatyna düşünmändir. Ony yzyna gaýtarypdyr. Rowaýata görä, Ferdöwsini munuň üçin soltanyň adyna ýiti tankydy eserler ýazýar. Ol satiranyň beýany “Şanamanyň” ähli neşirlerde jemleýji bölüm hökuminde getirilýär.

Gaharlanan Mahmut Ferdöwsini söweş piliniň aýagynyň astyna oklamagy buýurýar. Şahyr gaçyp gutulýar. Dürli şäherlerde sergezdançylyk edýär. Ahyr soňunda Bagdatda ýerleşýär. Bu ýerde ýordumy-sýužeti Gurhandan alnan “Ýusup Zuleýha” poemasynyň üstünde işleýär. Ony ýazyp tamamlýar.

Örän garran çagynda Ferdöwsini Tusa dolanýar. Şu ýerde 1021-1025 –nji ýyllar arasynda aradan çykýar. Ony öz bagynda jaýlaýarlar.

Şahyryň meşhur şanamasyny üç sany uly bölüme bölmek mümkin. Birinji bölüm mifologiki bölüm. Onda ilkinji on patyşanyň keşbi şekillendirilipdir. Bu bölümde aýratynam demirçi Kowanyň aňdarha –patyşa Zohhaga garşy duran halk

gozgalaňyny beýan edýän ýerleri has gyzykly. “Şanamanyň ” baş gahrymany Rüstem hem şu bölümde peýda bolýar.

Poemanyň ikinji bölümi esasan Rüsteme bagyşlanýar. Bu bölümde gürrüň esasan, gahrymançylyk, edermenlik hakynda barýar. Bulardan başgada ikinji bölümde “Zal we Rudaba” , “Bezan we Maniza” ýaly yşky-liriki dessanlar, Siýawuş hakynda hekaýat yerleşdirilipdir.

Iň soňky üçinji bölüm dolulygyna taryhy bölümdir. Ol tutuşlygyna sasanylara bagyşlanyp, olaryň ykbaly arap basybalyjylaryna çenli yzarlanylýar. Bu bölümde sasany şasy Bähram Gur hakyndaky, sasanylaryň golastyndaky Bähram Çübiniň gozgalaňy baradaky hem-de Mazdagyň halk gozgalaňy baradaky parçalar gyzyklydyr.

Halkyň geçmişindäki kämil keşpleri suratlandyrmak bilen , şahyr halkynyň, ýurdunyň täze beýikliklere ymtylmagyny wagyz edýär. Poemanyň tutuş dowamynda halkyň erkin, abadan ýaşayşyna bolan söýgi, kese ýerli basybalyjylaryň agalygyna garşy ýigrenç siňip gidipdir. Şonuň üçin geçmişiň şalary köplenç ideallaşdyrylyp görkezilipdir. Edermen, mert ýigitleriň kämil edepleri wagyz edilipdir.

Poemada iki ulgam biri-biriniň üstüni ýetirýär. Olaryň birisinde eseriň ýazylan zamanasyndaky resmi din, Alla , soltan Mahmyt wasp edilse, ikinjisinde halk paýhasy wagyz edilýär. Ikinji ulgamy beýan edende has ynandyryjy, aýdyň. Ol halk gozgalaňy duýgudaşlyk bilen suratlandyrylýar.

Zalymlyga, eden-etdilige garşy gozgalaňlary beýan edende Ferdöwsini berk ygrarda durup, gozgalaňçylaryň tarapyna geçýär.

Demirçi Kowa, Rüstem Zal, Mazdak dagy adalat ugrunda, ezilen halkyň hukugy ugrunda göreşiji gahrymanlardyr. Iki egniniden ýylanlar çykyp duran Zohhak öz ýylanlaryny ýaş, yetginjek ýigitleriň beünisi bilen ekläpdir. Şeýle-de bolsa, patyşa il gözüne asylyly hem adamkärçilikli görünmeli. Şonuň üçin ol öz köşgünde işleýän, demirçi Kowadan özüniň adamkärçiligi barada hata gol çekmegi soraýar. Muňa derek Kowanyň ogly ýylanlara şam bolmaz. Kowa gahar bilen haty ýyrtýar. Ogluny alyp, köşkden gidýär. Kowanyň turzan gozgalaňy netijesinde Zohhak tagtdan agdarylýar.

Başga bir ýerde hilegär şahynşa tarapyndan göwnine deglen Rüstem Zal mertlik bilen şeýle diýýär:

Men şahyň guly däl, guly bolmanam,
Bir Allanyň önünde gul bolaryn men.

Eseriň iň gynançly pursatlarynyň biri Rüstem býilen ogly Suhrabyň biri-birini tanaman, ýekme-ýek söweşýän pursatlarydyr. Ýeri gelende ýatlasak, şeýle pursatlar köp halklaryň folklarynda we edebiýatynda bar. Ferdöwsini bu pursady has ynandyryjylyk bilen bermegi başarypdyr. Suhrabyň ölümünüň ön ýanyndaky agysy halky äheňler bilen utgaşyp gidýär. Ölümlü ýara salnan ogluny halas etmek üçin Rüstem Kowus şadan “dirilik suwuny” sorap, gyssagly habarçy iberýär. Habarçynyň yza gelip aýdan sözleri Kowus şanyň nähili häsiýetli keşpdigini açyp görkezýär.

Tutuş poema aýratyn bölümlere, dessanlara bölünýär. Olaryň içinde bolsa aýratyn ýordumlar-sýužetler berilipdir.

Berk, monumental şahyrana usulda berlen poema, boýdan başa mufakorib ölçeğinde ýazylýar. Bu ölçegler “Awestada” we beyleki folklar eserlerinde gabat gelýär.

Poema takmynan elli iki mün beýdi, ikilemäni öz içine alýar. Bentler rediflere baý bolan mesnewi görnüşinde (aa bb ww) sazlaşýarlar, ýagny kapiýalaşypdyr. Eserleriň birinji bölümi baş mün ýedi ýüz ikilemeden, ikinjisi ýigrimi sekiz mün bir ýüz ikilemeden, ikinjisi bolsa on sekiz mün ýedi ýüz beýtden ybarat.

Şahyr wakalary parahatlyk bilen giňişleýin, gyssanman beýan etmegi başar-ýar. Munuň özi esere epiki beýikligi berýär. Eserde ulanylan beýtlerdäki pikirler inçelik bilen berlip, olarda ulanylýan sözleriň hemmesi ýerli-ýerinde. Könelişen sözlerem jaýdar ýerlerde ulanylypdyr. Aýratyn ýordumlaryň-sýužetleriň soňundan ahlakly netijeler çykarylýar. Bu netijeler esasy ýordum ulgamynyň gidişine zyýan bermeýär.

Ferdöwsiniň we onuň “Şanamasynyň” abraýy türkmen halkynyň arasynda örän uludyr. Onuň adyny görnükli şahyrlarymyz öz eserlerinde agzap geçýärler. “Şanamanyň” gahrymanlary hem türkmen halkyna ýat däl. Rüstem Zal, Keýumers, Ispendiýar ýaly rowaýaty gahrymanlary hakynda türkmenler ýgy-ýgydan ýatlaýar.

Sagdy Şirazy

Dünýä edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri bolan Sagdynyň doglan senesi hakyndaky maglumatlar dürli hili berilýär. 1975-nji ýylda çykan “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” I tomunda (148-nji sah) 1203-1205 –nji ýyllar aralygynda doglup, ýüz ýyldan gowrak ýaşap, Şiraz şäherinde dünýäden ötenligi aýdylsa, tanymal alymymyz, ylymlaryň doktary Rahman Rejebow “Edebiýat we sungat” gazetiniň 2000-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 12-ndäki sanynda şahyryň 1184-nji ýylda ady tutylan şäherde dünýä inendigini ýazýar. Ýöne bir ýagdaý, ýaňky kitapda “Şahyryň ady Abu Abdulla Muşrifeddin bolup, kakasynyň ady Muslyheddindir” diýilse, Rahman Rejebow şeýle diýýär: “Sagdynyň çyn ady Musluhutdin Abu Abdulla bolup, kakasynyň ady bolsa Maşrufitdindir”.

Şahyryň kakasy tanalýan adamlaryň biri bolupdyr. Ol käri boýunça dini alym ekeni.

Sagdy ilki Şirazda, soňra Seljuk türkmenleriniň weziri bolan Nyzamylmülk tarapyndan Bagdatda saldyrylan “Nyzamiýe” medresesinde okaýar. Ol bu ýerde arap dilini ähli taraplaýyn özleşdirýär. Hatda arap dilinde şygry hem ýazýar. Örän oňat okandygy üçin talyp haky hem alypdyr.

Sagdy bu medresäni tamamlandan soň , şol şäherdäki Mustansaryýa mwdresesinde-de okaýar. Onuň Bagdat medreselerinde arap dilini suwara öwrenmegi öz döwründäki we özünden öňdäki arap şygryýeti bilen ýakyndan tanyş bolmaga giň mümkinçilikler döredýär. Ol okan döwürlerinde yslamyň kadanunlaryny, hadys, şygryýet, taryh hem-de dil bilimlerini içgin öwrenipdir. Şahyr medreseleri tamamlandan soňra, köp ýurtlara syýahat edýär. Barsada, Dymşykda (Damasda), Halapda (Aleppoda), Diýarbekirde, Müsürde, Iýerusalimde bolýar. Hindistanyň Somnat şäherine, Kaşgara, Töwrize deňiş

áýlanyp çykýar. Bu syýahatlar onuň köp öwrenmegine, dürli halklaryň durmuşlary bilen tanyşmagyna, duýgy-düşünjesiniň giňelmegine örän uly täsir edýär.

Şahyr Dymşykda hristianlara ýesir düşýär. Ony päleçilikde işledip ýörkärer, tanyş täjirine duşýar. Ol Sagdyny satyn alýar.

Sagdy ençeme şygrylar, waspnama-odalar, gazallar, şorta sözler döretmek bilen birlikde, 1250-nji ýyllardan başlap, Dymşykda özüniň “Bossan” atly kitaby-nyň üstünde işleýär. Ony 1255-nji ýyllarda ýazyp gutarýar. Soňra bolsa “Gülüstan” diýen eseriniň üstünde işläp, ony bir ýylda tamamlar. Şahyryň bu iki eseri ara näçe wagt düşdigiçe, barha şüne çekip ugrar.

Sagdynyň eserleriniň örän ýokary, kämil çeperçilik derejesi ony dünýä möçberindäki iň beýik söz ussatlarynyň hataryna çykardy. Şonuň üçin onuň eserleri diňe Aziýa ýurtlarynda däl, Ýewropa ýurtlarynda-da uly meşhurlyga eýedir. Onuň eserleri XIV asyrdan başlap, Gündogarda giňden ýaýran bolsa, XVII asyrdan Ýewropa alymlarynyň ünsüni özüne çekip ugrar. Eserleri nemes, iňlis, fransuz dillerine terjime edilip, içgin öwrenilip başlanýar. Orsýetde XIX asyryň ahyrlarynda, 1882-nji ýylda “Gülüstanyň” nemesçeden terjime edilen nusgasy neşir edilýär.

Soňky asyrlarda şahyryň eserleri özbek diline-de, azerbayjança-da geçirilýär.

“Bossan” hem “Gülüstan” hem özüniň mazmuny, çeperçiligi babatda pars dilinde ýazylan iň ýokary derejede eserlerden hasaplanýlar.

Gündogar halklarynyň, Şol sanda türkmen halkynyň arasynda hem Sagdy Şirazynyň eserleriniň irki döwürlerden bäri giňden ýaýrandygyny arkaýyn andyp bolar. XVII asyr türkmen edebiýatynyň Azady, Magtymguly, Nurmuhamet Andalyp ýaly şahyrlarynyň onuň eserleri bilen içgin tanyş bolandyklaryny, şzleriniň döredijiliklerinde edebi usullardan, tärlerinden kän susup alandyklaryny saýgarmak kyn däl. Ylaýta-da, Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” eserinde Sagdy Şirazynyň döredijiliginiň onuň täsirlerini aç-açan duýmak bolýar.

Şahyryň dünýä meşhur eserleriniň biri “Gülüstan” kyssadyr şygyr garyşdyrylyp ýazylypdyr. Ýöne, ondaky kyssa şu mahal, biziň döwrümizdäki ýörgünli kyssa däl-de, özüniň muwapyk aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Gündogaryň nusgawy edebiýatynda kyssanyň üç görnüşi bolupdyr. Birinjisi-sazlaşýan, sazlaşykly sözli (kapiyaly) kyssa. Onda tirkeşip gelýän sözlemleriň soňky sözleri özara sazlaşdyrylypdyr. Emma sözlemleriň içgi sazlaşygy (ritmi) bolmandyr.

Ikinji kyssa-içgi sazlaşykly (ritmli) kyssa. Onda tirkeşip gelýän sözlemleriň sazlaşyksyz, ýöne içki sazlaşyk, ýagny ritm bolupdyr. Kyssanyň üçinji görnüşinde bolsa sazlaşygam (kapiýa), içgi sazlaşygam (ritmem) bolmandyr. Ol erkin kyssa atlandyrylypdyr. Munuň özi Gündogarda geçmişde sözün çeperçiligine nähili uly ähmiýet berenliginiň alamatydyr.

Sagdy Şirazynyň “Gülüstan” eserinde öz ýerine garap, kyssanyň üç görnüşini hem ulanypdyr.

Şahyryň “Bossan” eseri “Gülüstana” garanynda, göwrüm babatda ulurakdyr. Özi hem ol tutuşlygyna şygyr bilen ýazylypdyr. Mesnewi iki şertli görnüşde bolup, jemi 4000 beýde, 8000 setire barabardyr. “Gülüstan” bilen deňeşdireniňde, “Bossanda” dini mazmunly hekaýat has köpdür.

Sagdy Şirazynyň ady edebiýatdan üşüklü her bir türkmenä ýakyndan tanyşdyr. Şonuň üçin türkmen okyjysy bu beýik şahyryň eserlerini-kitaplaryny öz ene dilinde okamagyň arzuwynda.

Elbet-de, “Bossandan” hem-de “Gülüstandan” parçalar Garaşsyzlyk ýyllarynda metbugat üsti bilen halka ýetirildi. Olary dil we edebiýat ylymlarynyň doktory Rahman Rejebow terjime etdi.

Gündogaryň dünýä meşgur şahyry Nureddin Abdyrahman Jamy.

Gündogaryň dünýä meşgur şahyry Nureddin Abdyrahman Jamynyň doglan senesi hakynda aýdylanda, taryhy hem edebi çeşmeler şeýle maglumat berýärler: ol 1414-nji ýylyň Sanjar aýynyň 7-sinde dünýä inipdir. Doglan ýeri Horasanyň Jam diýen ýeriniň Harjert obasy. Şahyryň ata-babasynyň asly Ysphyhanyň Deşt diýen ýerinden bolup, kakasyna Nyzameddin Deşti diýipdirler. Soňra olar Horasanyň Jam diýen ýerine göçýärler. Şahyr şol ýerde doglanlygy üçin Jamy edebi lakamyny alýar.

Abdyrahman Jamy bilen baglanyşykly şeýle rowaýat bar. Ýagny, ol heniz ýaşka, olaryň öýüne halypasy Hafyzeddin omar Abardihi atly ulamanyň-şyhyň aradan çykandygy sebäpli, öz şäherini taşlap, Fahreddin Lurystany atly bir möwlana gelipdir. Möwlana Awdyrahmany dyzynda oturdyp, barmaklary bilen howada hezreti Omaryň, Osmanyň hem-de Alynyň atlaryny ýazyp görkezipdir. Geljekki şahyr olary okamagy başarypdyr. Munuň özi onuň ýaşlygyndan okuwa höwesli, zehinliligini görkezýär.

Abdyrahman Jamynyň ömri hem-de döredijiligi dogrusyndaky işlerde onuň ilki Dilkeş atly medresede Jüneýt Usuldan orta aziýaly meşhur dilçi Sagdeddin Mesgut ibn Omar Taftazynynyň (1322-1389) şahyrçylyga hem-de sygyrýete degişli “Muhtaser ul-magany” atly kitabyny, soňra bolsa onuň “Al-Mutawwal” atly ritorika degişli teswir we düşündiriliş berlen kitabyny öwrenip, özleşdirendigi aýdylýar.

Şahyr Hyrat şäheriniň meşhur alymy Hoja Alaeddin Samarkandydan kyrk günläp sapak alýar. Soňra Taftazynyň şägirdi möwlana Sahybeddin Muhammet Jajarmydan tälim alyp, ylym ýoluny dowam etdirýär. Bu alymlar Abdyrahman Jamy ýaly zehinli talyba henize deňiş duş gelmändiklerini aýdypdyrlar. Şahyryň özi hem olardan öwrenenlerine kanagat tapman, ylym gözlegine çykýar. Kakasy bilen şol döwrüň bilim ojaklarynyň biri bolan Samarkanda baryp, Ulugbegiň ýakyn maslahatçysy Kazyýeddin Rumynyň elinde okaýar. Ylym-bilim alyp ugraýar.

Abdyrahman Jamy şahyrlykdan daşgary matematikany, astronomiýany, pelsepe ylmyny, hukuk kanunlaryny, dini ynanç-ygtykatlary hem içgin öwrenipdir. Kazyçylyk, müftiçilik kärleri bilen meşgullanypdyr. Ol sopusylygyň Baheweddin Nagyşbendi tarapyndan birçaklar düýbi tutulan akymyna goşulýar. Şahyryň döwründe ol öňde baryjy akym bolupdyr.

Şahyr elli ýaşyndaka Sagdeddin Kaşgarlynyň agtygy Muhammet Ekberiň gyzyna öýlenipdir. Ondan şahyryň dört ogly dünýä inip, üçüsi ýaşlykda aradan çykypdyr. Şahyryň öýlenenden bir ýyl soň dünýä inen ogly heniz at hem dakylmanka, şol gün ýogalýar.

Abdyrahman Jamy altmyş ýaşyna girende, ikinji ogly Safýeddin Muhammet dünýä inýär. Ol bolsa bary ýogy bir ýyl ýaşapdyr. Üçünji ogly Zyýaeddin Ýusup 1477-nji ýylda dogulýar. 1486-njy ýylda bolsa dördünji ogly Zahyreddin Ýusup dünýä inip, ol bary-ýogy kyrk gün ýaşapdyr. Şeýle bolansoň Zyýaeddin Ýusup şahyryň ýalňyz nesil dowamy, arkadaýanjy hem gözguwanjy bolup galýar. Şahyr onuň il ogly bolup ýetişmegi üçin elinde baryny edipdir. Ylym hem terbiýe beripdir. Onuň yhlasy ýerine düşüpdür. Şahyrçylykda hem-de ylymda kakasy ýaly yz galdyryp bilmese-de, mätäçlere haýyr-sahawatlylykda, myhmanparazlykda, ynsanperwerlikde zamanasynyň tanymal şahsyýetleriniň hatarynda ady tutulypdyr.

Abdyrahman Jamy 78 ýaşyndaka erbet sowuklap, şondan aýňalyp bilmän, 1492-nji ýylyň Sanjar aýynyň 9-nda Hyratda aradan çykýar. Şäheriň ähli halky onuň ýasyny tutupdyr. Ýas dessurynyň başynda Alyşir Nowaýy durupdyr. Ýasa alysdan-ýakyndan gelen myhmanlaryň gyançlaryny-da onuň özi kabul edipdir. Sebäbi, şahyryň ogly Zyýaeddin Ýusup heniz on bäş ýaşly ýetginjek ekeni.

Şahyryň jynaza namazyna Soltansöýün Baýgara bilen Alyşir Nowaýy ýasa gelen döwlet işgärlerine, alymdyr şahyrlara, halypalara ýokary derejede hyzmat görkezipdirler. Merhumyň ýylynda bolsa, Alyşir Nowaýy onuň hatyrasyny tutup, tytyş Hyrat şäheriniň halkyna sadaka beripdir.

Abdyrahman Jamynyň döredijilik dünýäsi hakynda aýdylanda bolsa, dürli ugurlara dahylly elliden agarak eser döredipdir. Onuň eserleriniň iň meşhurlarynyň biri Nyzamynyň “Hamsasyna” öýkünip ýazylan “Ýedi tagt ” atly eseridir. Ol ýedi sany eseri , ýagny “Leýli-Mežnun”, “Ýusup -Zuleýha”, “Salaman we Absal”, “Altyn zynjyr”, “Takwalaryň dāp-dessurlary”, “Isgenderiň akylnamasy”, “Asylzadalaryň sowgady” atly eserleri öz içine alýar.

Şahyryň “Baharystany” hem dünýä meşhurlyk gazanypdyr. “Baharystan” Sagdy Şirazynyň “Gülüstan ” atly esrine öýkinip ýazylypdyr. Şahyr ony öz ogly Zyýaeddin Yusuba okuw kitaby hökmünde hödürleýdi. Bu kitap 2004-nji ýylda Türkmenistanyň milli medeniýet “Miras” merkezi hem-de Türkmenbaşy adyndaky Türkmenistanyň milli golýazmalar instituty tarapyndan türkmen diline hem neşir edildi. Ony Gülälek Nurbadowa terjime etdi we çapa taýýarlady. Şahyrana döredijiliginden nusgalar bolsa, Allaberdi Haýydow bilen Aşyrapur Meredowyň terjimesinde “Altyn zynjyr we beýleki eserler” ady bilen 1990-njy ýylda neşir edildi.

Tema: Orta asyrlar türki halklarynyň edebiýaty

Meýilnama:

1. Yslamyň taglymatlarynyň dünýä ýüzüne ýaýramagy bilen täze dünýägaraýşyň döremegi.
3. Osmanly dessanlar barada umumy maglumat.

Edebiýat:

1. Banarly N.S. Türçenin sırları. Stambul, 1972.
2. Bertels Ý.E. Суфизм и суфийская литература. М., 1960
3. Mehmet Saraý. Türkmen taryhy. Aşgabat, 1994.
4. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997
5. Şark W. Islam klasikleri. Stambul, 1958
6. Ýahýa Kemal. Eski Şiirin Rüzgarıyle. Stambul, 1962.
7. Ýahýa Kemal. Kendi Gök Kubbemiz. Stambul, 1963.

Türki halklarda VIII asyrdan yslam dini ornaşdyrylyp başlandy. Halyf Omar döwründe 635-nji ýylda Eýrana giren arap goşunlary Vermukda ýunanlylary ýeňip, Siriýany eýeleýärler. 710-716-njy ýyllarda musulman arap goşunlary Kuteýbe ibni Müslümiň baştutanlygynda Mawerenahra gelýärler. Türkmenler yslam dinini meýletinlik bilen kabul edýärler we olar yslam dininiň beýleki halklaryň kabul etmeklerinde uly orny eýeleýärler.

Yslam dini Gündogar edebiýatynyň döwürleriniň aýratynlyklary barada düşýslam medeniýeti VII asyrdan Arabystanda gurulýar. Bu medeniýetiň esasy baş kitaby Kurany Kerimdir.

Kurany kerim—beýik edebi miras. Kurany kerimiň dünýä medeniýetini özgertmekde uly hyzmaty bar.

Kurany kerimde hekaýatlar, rowaýatlar, edebi mirasa degişli maglumatlar berilýär.

Bu döwürde türki halklaryň edebiýatynda aruz ölçegi we kämil şygry žanrlary we şekilleri kemala gelýär: kasyda, gazal, rubagy, tuýug, müselles (üçleme), murapbag (dörtleme), muhammes (başleme), müseddes (altylama).

Ata-babalarymyzyň durmuşy, ahlagy, gylyk-häsiýetleri, guran döwletleri, taryhy şahslary we beýlekiler hakynda döredilen hem-de dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyna öwürülen osman-türkmen dessanlary Anadoluda XV asyrdan döredilipdir. Bu döwür Anadoluda medeniýetiň, sungatyň we edebiýatyň hem gülläp ösme ýylydyr. Osman-türkmen döwletiniň hökümdarlary edebiýat bilen içgin gyzyklanypdyrlar we olaryň özüleri hem ençeme ajaýyp eserleri döredipdirler. Taryhda hökümdar Ýyldyrymyň ogly Emir Süleýmanyň hem şygry ýazandygy hakynda maglumatlar bar. Süleýman Çelebiniň hem birnäçe möhüm eserleriniň bolandygy bize mälimdir. Şol döwürň beýik şahyry Ahmediniň uly sarpa, hormat goýup, şygrylaryna baha bermegi, ondan ylham alyp täsirlenmegi bu hökümdar şahyryň şygry sungatyndan örän ussatlyk bilen baş çykarandygyny

görkezýär. Emir Süleýman eserlerini osman-türkmen dilinde ýazypdyr. Ýanyndaky şahyrlara hem öz milli dillerinde şygyr ýazmagy ündäpdir.

Hökümdar Soltan Myrat II osman-türkmen hökümdarlarynyň arasynda ilkinji bolup, bütewi bir eser (“Diwan”) ýazypdyr.

Häzirki ulanylýan türk dili XV asyrdan osman dili diýip at alan dildir.

Osman-türkmen dili bu asyrdan hökümdarlyk diline öwrülip, döwlet dili hökmünde ulanylýar. Munuň esasy sebäpleriniň biri hökümdarlygyň Rum we Balkan topraklaryndan Anadola çenli çäginin giňelmegidir. Öň pars, arap dillerinde şygyr döretmek ýörgünli bolsa, indi ol öz ornuny osman-türkmen diline bermeli bolýar. Osman-türkmen dili bolsa, türk dili adyny alyp, ençeme asyrlardan bäri Türkiýäniň milli we döwlet dilidir.

Bu döwürde tasawwuf edebiýatynyň görnükli wekilleri Hajy Baýram Weliniň (1353-1459), Akşemseddiniň (1389-1459), Eşret oglunyň (1353-1469) dini, sopusylyk häsiýetli şygrylaryndan başga-da halk edebiýatynyň eserlerine hem uly orun degişlidir. Taryhy we edebi çeşmelerden alnan maglumatlara görä bu asyrdan halk şahyrlary Germiýan we Osman köşklerinde goldanypdyr. Olar halkyň toplanan ýerinde “Gorkut ata” boýlaryny, Nasreddin Hoja bilen baglanyşykly we beýleki hekaýatlary aýdypdyrlar. Olaryň döreden iň gymmatly edebi mirasy hem osman-türkmen dessanlarydyr. Osman-türkmen dessanlary tutuşlygyna osman-türkmen döwletine we onuň hökümdarlaryna bagyşlanyp ýazylan dessanlardyr. “Türk mazary”, “Osmanyň düýşi”, “Bilejigiň alnyşy”, “Rumiline geçiş” ýaly ýazary belli bolmadyk bu dessanlaryň esasynda Aşyk Paşazada “Tewarih-i Al-i Osman b.-Osman Gazi”, Arif Aly “Danyşmentnama”, Oruç beg “Tewarih-i Al-i Osman” atly taryhy kyssalaryny döredipdirler.

XV asyrdan Beýik Seljuk-türkmen döwleti, Osman-türkmen döwleti, Garagoýunlylar, Akgoýunlylar döwletleri kemala gelipdir. Bu dessanlar osman-türkmen döwletiniň ýeňiş we gahrymançylyk saýasynda gurluşy hakynda halkyň ruhy buýsanç bilen sözlän hekaýatlarydyr. Olar halkyň aň hazynasynda ýaşap, dilden-dile geçirilip, biziň günlerimize gelip ýetipdirler.

Osman-türkmen dessanlarynda gadymy türk edebiýatynda yslandan öňki döwürde döredilen mifiki dessanlaryň däpleri saklanypdyr. Mysal üçin, “Osmanyň düýşi” dessanyndaky agaç, yşyk, gylç, daşa öwrülen ýüzük we beýlekiler “Ýaradylyş” dessanynda duş gelýän milli dessan serişdelerindendir. Süleýman Patyşanyň sallar bilen Rumiline geçişi baradaky hekaýatda hem Oguz han Türkmeniň Itil suwuny geçişine örän meňzeş wakalar beýan edilýär. Soltan Osmanyň saklatmak bahanasy bilen Bilejik şäherine ýollan ýükleriniň içine salyp, esgerlerini gala girizişi we ýeňiş gazanyşy baradaky hekaýaty-da gadymy dessanlarda duş gelýän wakalara örän meňzeşdir.

Bularyň hemmesi XIV-XV asyrlarda Anadoluda gurlan iň beýik döwletleriň biri bolan Osman-türkmen döwletiniň kemala gelşi barada örän gyzykly dessanlaryň döredilendigini subut edýär.

Osman-türkmen dessanlarynda gaýa tiresinden bolan türkmenleriň Anadola gelşi taryhy dessan dilinde beýan edilýär. Dessanlarda Çingiz hanyň Horasana ýörişinde gaýalaryň ol ýerden Gaýa Alp ogly Süleýman sanyň ýolbaşçylygynda elli müň kişiden ybarat bolup, Gündogar Anadola gelip, Erzinjanda we Ahlat sebitlerinde mekan tutandyklary gürrüň berilýär. Bu ýerde ýedi ýyl galanlaryndan soňra, Çingiz hanyň ölendigini bilýärler we ata

Watanlaryna dolanmak isleýärler. Bu babatda “Türk mazary” dessanynda şeýle wakalar beýan edilýär.

Süleýman şa ençeme kynçylyklaryň önünde döş gerip, ata Watanyna dolanmak isleýän halkyň önüne düşýär. Ýolda ok geçmez jeňňellikler, ötlemler daglar olaryň ýöremegine uly päsgel berýärler. Mal-garanyň ählisi diýen ýaly ýolda gyrylýar. Emma hiç kimiň hem ol ýerlerde galasy gelmeýär. Watan topragy olary özüne dartýar. Göç Halap welaýatyna gelýär we Jaber galasynyň ýanyndaky Fyrat derýasyndan geçmek isleýärler. Süleýman şa aty bilen suwa girýär. Derýanyň çuň ýerinde at ürkýär we onuň üstündäki Süleýman şa suwa ýykylýar. Suwdan çykarýança, ol gark bolup ölen eken. Süleýman şanyň jesedini Jaber galasynyň önünde jaýlaýarlar. Häzire çenli ol mazara “Türk mazary” diýýärler. Bu mazar häzirki wagtda Türkiýäniň çäginde iki yüz kilometr uzaklykda, ýagny Siriýa çäklerinde ýerleşýär. Onuň üstüne Soltan Abdylhamit tarapyndan uly gümmez saldyrylýar. Jaber galasy we bu gümmez şu günler hem taryhy ýadygärlik hökmünde saklanýar.

Baştutanlary wepat bolansoň, bu adamlaryň bir bölegi Horasana dolanyp barýar. Süleýman şanyň dört oglundan ikisi Watanyna dolanýar. Beýleki ogullary Ärtogrul bilen Dünder beg bolsa dört yüz atly bilen ýene Ruma ýöriş edýärler. Olar ýolda biri-biri bilen söweşýän iki sany goşuna gabat gelýärler.

Ýigitler ýenilýän tarapa kömek bermek üçin söweşe girýärler we gahrymanlarça söweşip ýeňiş gazanýarlar. Soňra bu söweşen goşunlaryň seljuk hökümdary Soltan Alaeddiniň we tatar hanynyň goşunlarydygyny anyklaýarlar. Gaýalaryň goldaw beren goşuny hem öz ganybir türkmenleri-seljuk goşunlary bolup çykýar.

Soltan Alaeddin olara beren kömekleri üçin minnetdar bolýar we Anadolynyň Söwüt sebitlerini oturymlyk ýer üçin, Domaniç we Ermeni daglaryny bolsa ýaýla üçin gaýa türkmenlerine bagyşlaýar.

Bu dessanda bolan wakalar, oňa gatnaşýan taryhy şahslar hakynda Aşyk Paşaoğlunyň “Tewarih-i Al-i Osman b.-Osman Gazi”, Neşriniň “Jahannama” atly taryhy işlerinde hem beýan edilýär. Dessanda Ärtogrul Gazynyň kakasynyň Süleýman şa bolandygy aýdylýar. Ýöne taryhy çeşmelerde bar bolan maglumatlara görä bu dessanda we Aşyk Paşaoğlunyň “Tewarih-i Al-i Osman b.-Osman Gazi” işinde käbir taryhy şahslar garyşdyrylyp berlipdir diýlip hasap edilýär. Mysal üçin, olarda ady tutulýan we suwda gark bolup ölen Süleýman şa Soltan Osmanyň atasy däl.

Hakykatda bolsa, Soltan Osmanyň atasy, ýagny Ärtogrul gazynyň kakasy Soltan Alp Arslanyň goşun serkerdesi bolan, 1071-nji ýylda Anadoludaky bolan uruşda edermenlik görkezene we Alp Arslan tarapyndan ol ýerde gurlan seljuk-türkmen döwletine hökümdar goýlan Süleýman Şa bin Gutulmyşdyr. Bu hökümdar 1086-njy ýylyň Gorkut aýynyň 5-ine Halap töwereklerinde seljuk emirleriniň biri Emir Tutuş bilen düşünişmezlikde bolan gowgada gahrymanlarça söweşip wepat bolýar.

Emma dessandaky Süleýman şa diýlen şahsyýetiň ýatan ýeri diýlip aýdylýan Türk mazarynda jaýlanan gerçeğiň 1146-njy ýylda Jaber galasyny almak üçin gaban wagtynda hyzmatkäri tarapyndan öldürilen Halap we Mosul emiri Atabeg Zeňniniň bolmagy-da ýa-da Fyrat derýasynyň bir goly bolan

Hapurda gark bolup ölen seljuk hökümdary Gylyç Arslan I bolmagy-da mümkindir.

Osman-türkmen dessanlarynyň ýene ünsüni çekiji dessanlarynyň biri-de “Osmanyň düýşi” dessanydyr. Bu dessan türki halklarynyň edebiýatynyň gadymy dessan döwründe döredilen dessanlaryň alamatlaryny özüne iň köp siňdiren dessandyr. Bu dessanda wizantiýalylara garşy söweşen Anadoludaky osman-türkmen gerçekleri hakynda gürrüň berilýär. Hakykatdanam, bu gerçekleriň edermenlikleriniň, gahrymançylyklarynyň bir ajaýyp düýş kimin halkyň aňynda ýaşap gelyändigini öňe sürülýär. Dessanyň gysgaça mazmuny şundan ybaratdyr.

Şol döwürde Söwüt şäheriniň töweregindäki obalaryň birinde Ebedaly atly bir halal, arassa ahlakly, pirlik derejesine ýeten şyh ýaşayan eken. Osman bu şyhyň gyzy Malhun hatyna aşyk bolup, oňa öýlenmek isleýär. Ol munuň üçin Ebedaly şyhyňka iki ýyllap gatnaýar, emma şyh oňa gyzyny bermäge razy bolmaýar. Ýöne Osman hem ondan el çekmeýär, irginsizlik bilen şyhyňka gatnaýar. Bir gün Osman Ebedaly şyhyň metjidinde ýatyrka, bir düýş görýär. Düýşünde ol Ebedaly şyhyň ýanynda ýatanmyş. Birden Ebedaly şyhyň gujagynda bir aý dogýar. Aý doluşyp, tegelenip, Ebedalyň gujagyndan çykyp, Osmanyň gujagyna girýärmiş. Şol wagt onuň garmynda bir agaç bitip, ulalmaga başlaýar we beýgeldigiçe ýaşyl reňke girip owadanlaşýar. Onuň şahalarynyň kölegesi bütün dünýäni tutýarmyş. Agajyň ýanynda gezek-gezegine dört sany daglar görnüp geçýärmiş. Ol daglar Kawkaz, Atlas, Toros we Balkan daglary eken. Agajyň köklerinden Dijle, Fyrat, Nil we Tuna derýalary çykýar. Bu derýalaryň üstlerinde uly gämiler ýüzüp ýör eken. Düzlükler bolsa ekin meýdanlaryndan dolumyş. Daglaryň depeleri tokaýlar bilen örtülendi. Jülgelerinde şäherler, şäherlerinde bolsa kaşan metjitler bardy. Bularyň hemmesiniň altyn gümmezleriniň depesinde Aýyň şekili ýalpyldap görünýär. Minaralarynda azançylar azan okaýarlar. Bu azan sesleri agajyň şahalaryndaky guşlaryň jürküldisi bilen garyşyp, ajaýyp bir owazy emele getirýär. Birden agajyň ýapraklary gylyç ýaly uzamaga başlaýar. Soňra olar duýdansyz ösen ýeliň ugry boýunça Stambul şäherine tarap uzap başlaýarlar. Stambul şäheri edil iki sany pöwrize we iki sany merjen gaşlar oturdylan almaz bolup, onuň gözüne görünýär. Birden ol almaz bütün dünýäniň daşyna gurşalan ýüzügiň gaşy bolýar. Ony Osman öz barmagyna dakýar. Şol wagt hem ukudan oýanýar.

Ol gören düýşüni Ebedaly şyha gürrüň berýär. Ebedaly şyh oňa: “Oğul, Osman! Sana muştuluk olsun kim Hak Ta’la sana ve neslüne padişahlık verdi. Mübarek olsun” diýýär we derrew nika gyýyp, gyzyny Osman gaza berýär.

Ebedaly şyh Osmanyň düýşüni ýoranynda şyhyň ýanynda Durdy ogly Kumral Däde atly bir derwüş müridi hem bar eken. Ol derwüş Osmana: “Ay, Osman! Sana padişahlık verildi. Bize dahı şükranı gerek” diýýär. Osman Gazy oňa: “Her ne vaktin kim padişah olam, sana bir şehir vereyin” diýýär. Emma derwüş: “Bize şu köycügez yeter. Şehriden vaz geldük” diýýär. Osman gazy muny kabul edýär. Derwüş ondan bu karary kagyza ýazyp bermegini soraýar. Osman gazy özüniň ýanynda kagyzyň ýokdugyny aýdyp, oňa ata-babalaryndan galan gylyjyny we kijijik demir sandygyny berýär. Ol: “...Ve ger Hak Ta’ala beni bu hizmete kabul ederise benüm neseb ü neslüm dahı ol kılıcı görerler, kabul ederler, köyünü almayalar” diýýär.

Osmanyň gören düýşi hakynda İdris-i Bitlisi tarapyndan pars dilinde ýazylan eserde hem gürrüň edilýär. Taryhçylar Hammer “Devlet-i Osmaniye Tarihi” [9, 11 s.] we Gibbona “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu” atly eserlerinde bu düýşi İdris-i Bitlisiniň eserinden göni alyp, terjime edipdirler.

Käbir çeşmelerde bu düýş Ärtogrul Gazy tarapyndan görüpdir diýen çaklamalar hem öňe sürülýär.

Dessanda beýan edilen düýş meselesi öňki dessan döwründe ýörgünli bolan usullaryň biridir. Bu düýşde dessan döwrüniň agaç, bezeg daşy, suw söýgüleri ýaly meseleleri hem öňe sürülýär.

“Bilejigiň alnyşy” atly dessanda osman-türkmen taryhynda uly orun tutan Bilejik şäheriniň alnyşy hakyndaky waka giňişleýin suratlandyrylýar. Bilejikde ýeňiş gazanylmagy ýene öňki dessan döwrüniň alamatlary bilen beýan edilýär. Has dogrusy, bu halk arasynda täze mana eýe bolan dessan wakasy bolup, taryha geçirilendir. Dessanda waka şeýle suratlandyrylýar:

Osman beg ilki döwürlerde Bilejik tarapyndan örän arkaýyndy. Onuň hökümdary bilen dostlukly aragatnaşygy bardy. Hatda ýaýla ýazlaga göçen wagtlarynda hem iň gymmatly zatlaryny Bilejik galasyna amanat goýup, olara ynanýar.

Dessanda Osman begiň ugurtapyjylygy, batyrlygy, mertligi suratlandyrylýar. Ol dosta wepaly gerçek ýigit. Özüniň şan-şöhratyny bileginiň güýji, pähim-paýhasy bilen gazanýar.

Osman beg eýelän ýerlerinde halkyň hal-ýagdaýyna seredýär, olaryň arzlaryny diňleýär. Emma namartlara welin, berk jeza bermegi başaryar.

Ol ýüregi bilen ynanýan, özüniň iň ýakyn dosty hasap edip ýören, hatda oňa hemişe özüniň iň gymmatly zatlaryny, aýal-gyzlaryny amanat goýar ýaly drejede ynanýan Bilejigiň hökümdarynyň dönüklük edip, hile gurajak bolýandygyny eşiden wagtynda oňa örän gahary gelýär. Şol bir wagtda ilki bu habara hatda ynanmaýar. Emma habar çyn bolup çykanda, has-da gynanýar. Ol geçmesi kyn bolan Bilejik galasyny hile bilen almagy ýüregine düwýär we ony hem başaryar.

Halk arasynda giňden ýaýran bu dessanda “Ýakma, bişersiň, gazma, düşersiň” nakyla eýerilip, Osmanyň galany hile bilen eýeländigi giňden beýan edilýär. Ýöne taryhçylaryň habar bermegine görä, Bilejik galasy Osman beg we onuň edermen goşuny tarapyndan birnäçe günläp, gahrymanlarça söweşilip eýelenýär.

Dessanda agzalýan gözel gyz Nilüfer hatyn Bilejigiň hökümdarynyň öýlenjek gyzy däl-de, onuň öz gyzydyr. Osman beg bu gözellikde, edep-ekramlykda özüni tanadan gyzy öz ogly Orhana alyp berýär.

Ýewropaly taryhçylaryň Troýanyň grekler tarapyndan eýelenmegi hakyndaky berýän maglumatlaryna meňzeş bu wakanyň heniz seljuklar zamanynda döredilen “Danyşmentnama” eserinde berilýän bir waka bilen hem meňzeşligi bar. Aslynda söweş bilen eýelenen Bilejigiň hile bilen alnandygyny görkezýän bu wakanyň osman-türkmen dessanlaryna “Danyşmentnamadan” alnan bolmagy-da mümkindir.

“Rumiline geçiş” atly dessanda agzalyp geçilýän osmanlylaryň Rumiline geçişleri hakyndaky taryhy maglumatlar Şükrullahyň “Behjetüt – Tewarihinden” başlap, Oruç begde, ýazary näbelli osman taryhynda, Neşriniň we Aşyk

Paşazadanyň ýazan taryhy işlerinde hem berilýär. Dessanda bu maglumatlar çeperleşdirilip, dessan dili bilen beýan edilýär. Onda berilýän maglumatlara görä, osmanlylar Rumiline tarap sallarda ýüzüp geçipdirler. Olaryň başynda bolsa Osman-türkmen döwletiniň ikinji hökümdary Soltan Orhanyň ogly Süleýman Patyşa bolupdyr.

Dessanda Süleýman Patyşanyň Rumiline ýönekeý sallary ýasap barşy gadymy “Oguz Kagan” dessanynda Oguz hanyň Itil derýasyndan geçişine meňzedilip alnypdyr. Bularyň hemmesi halkyň öz kalbynda ýaşap ýören gahrymanlarynyň edermenligini, ugurtapyjylygyny, batyrlygyny nygtamak üçin, öňki hekaýatlardaky, dessanlardaky taryhy maglumatlary peýdalanandygyny görkezýär.

Arif Alynyň “Danyşmentnama”, şahyr hem taryhçy Neşriniň “Jahannama (Kitab-ı Cihan-nüma)”, görnükli taryhçy Oruç begiň döreden “Tevarih-i Al-i Osman” dessanlarynda hem osman-türkmen hökümdarlary, olaryň basyp alan ýurtlarynda adalatly döwleti gurmagy başaryşlary barada gymmatly maglumatlar berilýär.

Osman-türkmen hökümdarlary basyp alan ýurtlarynda adalatly döwleti gurmagy başarypdyrlar. Aslynda, türkmen milleti Oguz han Türkmeniň eýýamyndan başlap, döwlet gurmagyň baý tejribesini gazanmagy başarypdyr. Ýewropada “Döwlet gurjak bolsaň, türkmeni çagyry” pähiminiň ýöne ýere döremändigi bellidir.

Tema: XVII asyr Gündogar edebiýaty. Halk edebiýatynda nusgawy şygryýet.

Meýilnama:

1. XVII asyryň medeni-syýasy durmuşy.
2. Garajaoglan-halk edebiýatynyň görnükli wekili

Edebiýat:

1. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997.
2. Şark W. Islam klasikleri. Stambul, 1958.
3. Ýahýa Kemal. Eski Şiirin Rüzgarıyle. Stambul, 1962.
4. Garajaoglan. Aşgabat, 1997.

XVII asyr türkmenler tarapyndan Anadoluda berkarar edilen Osman döwletiniň iň ösen we ýaýran asyrydyr.

Bu asyrda Anadoluda edebiýat hem, ylym hem özboluşly aýratynlyklary bilen ösýär. Bu asyrda köşk edebiýatynyň şygryýeti halka ýakyn dilde, ýagny osman-türkmen dilinde ýaňlanýar. Hedaýataly Razy, Saýyp Töwrizi ýaly köşk şahyrlarynyň şygrylary köşk edebiýatynyň ösmegine getiripdir. Stambul şäheri medeniýet hem sungat merkezine öwrülýär. Daşköprülizada, Surury, Kynalzada, Mustapa Bossan Ependi, Newi, Azmy ýaly alymlar özleriniň açyşlary bilen ylym dünýäsinde şöhratlanýarlar. Meşhur deňizçilerden Piri Reis we Seýdi Aly Reis hem düzen kartalary we geografiýa bilen baglanyşykly işleri bilen döwrüniň tanymal ylym adamlary bolupdyrlar.

Bu asyrda köşk edebiýaty bilen birlikde halk edebiýaty hem meşhurlyga eýe bolýar. Halk edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri hem asly türkmen şahyry Garajaoglandyr.

Garajaoglanyň ömür beýanynyň juda çylşyrymly bolmagy, onuň adynyň rowaýatlarda mekan tutmagy, köp türki, türkmen halklarynyň niredede oturan bolsalar-da oňa hossar, eýe çykmaklary bu bir tötänlik däl, kanunalaýyk hadysa bolmak bilen, şahyryň terjimehalyny dikeltmek has hem kynalyşýar. Çünki onuň ýüreginiň teýinde buldurap çykan dury gözli çeşme ýaly şygrylary aýdyma öwrülip ençe türki, türkmen adamlarynyň köňül gözgüsine nury çäýypdyr. Onuň eşrepi şygrylary köpleriň, ganatly söze teşneleriň teşneligini gandyrypdyr. Onuň hemmeleriň şahyry bolup, hemmeleriň hem oňa hossar çykmaklygy ähli tebsirän ýüreklere gudratly setirleri bilen nem berendiginden we häzirem nem bermegini dowam edýändiginden gelip çykýar.

Şahyra dürli ýerde ýaşaýan türkmenleriň, ýagny türkiýeli türkmenleriň we olaryň ata Watany bolan türkmen topragyndaky türkmenleriň hem mirasdüşer hossar bolmagy bu söz ussady barada dessanlaryň döremegine sebäp bolupdyr..

Türkiýeli türkmenleriň “Garajaoglan we Meňli gyz”, türkmenistanly türkmenleriň “Garajaoglan” dessanyny döretmegi hem muňa subutnamadyr.

Türk alymlary Garajaoglany 1606-1679 ýa-da 1689-njy ýyllarda Türkiýede ýaşap geçen şahyr hasap edýärler. Şahyryň terjimehalyna degişli resmi görnüşde

şeyleräk maglumat berilýär. Emma geçen asyryň ortalarynda Darganata /häzirki Birata/ menzilgähinde bir ýaşuly, ýüz ýaşdan geçen adamdan ýazylyp alnan maglumata görä şahyryň ýaşan ýerleri türkmen topragy. Edebiýatçylara 1958-nji ýylda Baky Nurmämmed oglunyň beren maglumatyna görä /ol hem rowaýat kysymly maglumat/ Garajaoglan Magtymgulynyň öňüsyrasynda ýaşap geçendigi barada aýdylýar. 1855-nji ýylda doglan ýaşulynyň 103 ýaşan wagty rowaýat ýaly gürrüňine görä şahyryň ýaşan ýeri Türkiýe däl-de, Balkan we Soňudag sebitleri, ýagny Türkmenistanyň Etrek etraby we Jebel obasy hasap edilýär.

Şahyr barada näçe maglumat bolsa olaryň birini hem ylmy derňewsiz inkär etmek bolmaz. Sebäbi geçmişde, taryhda mälim bolşy ýaly, ýowuz günleri, ençe pajygaly wakalary başyndan geçiren halk ykdysady-durmuşy şertleriň agyr, kyn bolmagy bilen gün-güzeran görmek üçin dürli ýerlere göçüp-gonup ýörmäge mejbur bolupdyrlar. Bu taryhy hakykata köne taryhy çeşmeler, şahyrlaryň öz ýowuz durmuşlary barada galdyran edebi miraslaryndaky gymmatly çeper maglumatlar hem güwä geçýär. Şeýle bolansoň Garajaoglanyň ömri-döredijiligi baradaky maglumatlara hem şu nukdaýnazardan çemeleşip, ylmy taýdan yzarlap netije çykarmaly.

Türk doganlarymyz Garajaoglanyň ömür beýany, döredijiligi barada köp işler edipdirler. Elbetde, olaryň şahyryň ýaşan ýerleri baradaky maglumatlary biri-biriniňkä çapraz gelýär. Çünki olar hem şahyryň terjimehalyny dikeltmek üçin halk içine aýlanyp, rowaýat toplapdyrlar. Şol halk rowaýatlaryna görä bir meşhur şahsyýetiň, şahyryň ýaşan, dogan, aradan çykan ýeri baradaky maglumatlaryň, başda hem syzdyryşymyz ýaly, dürli-dürli bolmagy, ol obada ýaşaýanlaryň bu beýik şahsyýeti özleriniňki hasap etmekleri bilen ýüze çykýar.

Türk alymlarynyň köpüsi ençeme taryhy çeşmelere we halk rowaýatlaryna, gürrüňlerine salgylanyp, Garajaoglanyň ata-babalarynyň Türküýäniň günortasynda ýaşaýan türkmenlerden bolandygy barada ýazypdyrlar. “Türkçe metinler” diýen işde onuň şygrylarynda güneý türkmenleriň geým atlarynyň gabat gelýändigine we rowaýatlara salgylanyp şol ýerlerde ýaşandyr diýlip çaklanylýar. Türk etnografy Aly Ryza Ýalgyn “Jenupta türkmen oýmaklary” /“Günorta türkmen taýpalary”/ atly kitabynda türkmenleriň günorta jemlenip başlanmasyny XVII asyryň ikinji ýarymyna, ýagny Garajaoglanyň şan-şöhratynyň, adynyň arşa galan döwrüne degişli edip goýýar. Aly Ryza her bir türkmen obasyna baranda, onuň türkülerini, ýagny aýdymlaryny eşidendigini ýazýar.

Elbetde, bu maglumat bilen onuň şol ýerde ýaşandygyny kesgitli aýdyp bolmaz. Çünki Garajaoglanyň aýdymlary Türkiýäniň hemme ýerinde, Türkmenistanyň hem hemme ýerinde bagşylaryň iň bir ýörgünli aýdýan aýdymlarynyň biri bolupdyr.

Ö.Özbaş hem “Barak türkmenleriniň arasynda” diýen makalasynda Barak türkmenleriniň Garajaoglany özleriniňki hasap edýändikleri barada ýazýar. Kilisiň Musabegli diýen ýerindäki çawuşly türkmenler hem Garajaoglany özlerinden hasap edýärler. Hatda onuň şol ýeriň Zobular obasynda doglandygyny gürrüň edipdirler...

Umuman şahyryň dürli ýerde dogandygy barada maglumatlar näçe diýseň bar. Nüzhetiň meşhur Gündogary öwreniji, türkolog Radlowyň ýygındysyna esaslanyp ýazmagyna görä Garajaoglanyň belpradlydygy hakynda habar berilýär.

Gündogary öwrenijiniň aýtmagyna görä, şahyryň ady Symaýyl. Söýgülisiniň ady Ismikan Soltan. Şahyryň Garajaoglan lakamy bolsa, alymyň ýazmagyna görä, söýgi ugrundaky başdan geçirmeleri bilen baglanyşykly galypdyr...

Bir söz bilen aýtsak, alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, Garajaoglanyň haýsy nesilden, haýsy taýpa-tireden, haýsy nebereden bolandygy barada kesgitli maglumat ýok. Alymlaryň hemmesi öz maglumatlarynda her türkmen taýpasynyň şahyry özleriniňki hasap edýändiglerini nygtaýar. Bir maglumatda şahyryň Bakja etrabyňyň Farsak obasynda doglandygy, şol obada henizem ýaşayan Saýyl ogullary neberesinden bolandygy hem görkezilýär.

Şahyryň öz şygryrlarynda “Mamalyda men bir Rydwan ogluýam”, “Binbugadyr meniň ilim”, “Erzurumdyr meniň ilim” ýaly setirleriň gabat gelýändigini mälim edýärler. Şahyryň bu adyny tutýan ýerlerinde bolanlygyny, ýaşandygyny hem inkär edip bolmaz. Ýöne bu jümleleriň üsti bilen onuň aslyny kesgitlemek kyn bolar. Biziň pikirimizçe, şahyryň:

Kozan dagyndan neslimiz,

Ary türkmendir aslymyz

diýen setirleri şahyryň aslynyň ary, ýagny arassa türkmendigine, Kozan dagynyň neslidigine ygtybarly güwä geçýär. Aly Ryzanyň maglumat bermegine görä, Garajaoglan Feka iliniň Gökje obasynda ýaşapdyr. Şol döwürde beglik eden Kozan ogullary bir zat üçin Garajaoglany öldürjek bolupdyr. Begin ony öldürjek bolýandygyny özi duýupdyr ýa eşidipdir, şahyr şondan soňra Wan welaýatyna gaçypdyr. Garajaoglanyň ölüm halynda ýazan goşgusynda onuň haýsy ýylda doglup haýsy ýylda aradan çykandygy aýdylýar diýilýär. Elbetde, şahyryň öz doglan ýyly we ýeri barada anyk maglumat bermegi mümkin. Emma özüniň agyr ölüm ýassygynda ýatan wagtyny aýdanda hem şahyryň aradan çykan ýylyny şol esasynda kesgitlep bolmaz. Ýöne çagaka belli bolmasa-da meşhur şahyr bolansoň onuň ölen ýyly belli bolýar. Şol esasynda hem şahyr näçe ýaşda aradan çykan bolsa onuň doglan ýyly kesgitleýär..

Garajaoglan özüniň çeper dili arkaly şol beýik sarpa mynasyp bolan şahyrdyr.

Garajaoglanyň çeper setirleriniň dili öz döwrüniň nusgawy şahyrlarynyň dilinden-leksikasyndan, grammatik gurluşyndan, fonetik keşbinden tapawutlanyp, şu aşakdaky sebäplere görä halkyň sada gepleşiginde, hut häzirki türkmen şahyrana döredijiligine kybap gelýän dilde ýazylypdyr:

1. Ol - gezende şahyr, illerden-illere gazal aýdyp, saz döredip, halk diliniň dürdänelerini öz şygryrlaryna siňdiripdir.
2. Garajaoglanyň:

Kozan dagyndan neslimiz,

Ary türkmendir aslymyz,

Warsakdyr durak ýerimiz,

Ýat illerde ýar eglär bizi.

diýen setirleri onuň ata ýurdunyň, dogduk obasynyň Günbatar Türkmenistandaky Serdar etrabyňyň Gökje, Çukur oba diýen ýerlerinden bolandygyna şaýatlyk edýär.

Ykbalyň oýny bilen on ýedi ýaşly jahyl ýigit dogduk ýurduny terk edip, uzak ülkelerde – Azerbaýjanda, Balkan ýurtlarynda saýyl gezýär. In soňunda Türkiýedäki öňden watan tutan türkmenleriň arasynda ýaşayar. Obama-oba türkmen tire-taýpalarynyň arasyna aýlanyp, watandaşlary bilen bir ten – bir jan bolup ýaşapdyr.

Şahyryň ýaşayan çygrynyň giň bolandygy, gezendeligi, halkdan öwrenip, şygry älemine salan sözlerini öz sazynda, sözünde öz halkyna gaýtaryp berendigi onuň goşgularynyň halkyň aňynda ornaşyp, asyrlary böwsüp geçmegine sebäp bolupdyr. Şahyryň çeper setirleriniň bir ülkä sygman, giň ýaýrawda türkmen-türk ülkelerinde söýlüp okalmagy, dilden-dile, nesilden-nesle geçip, bagşy-sazandalaryň dilinde ýaňlanmagy onuň şygryýet äleminiň halk döredijiligine öwrülip gitmegine sebäp bolupdyr.

Garajaoglanyň ýaşap, döredip öten zamanlarynda Gündogar edebiýatynyň türki dilli şahasy iki çeper akym boýunça öz ösüşini dowam etdiripdir. Olaryň birinjisi, orta asyr Gündogar şygryýetiniň diwan edebiýatynyň däpleri boýunça kemala gelen akymdyr. Ikinjisi bolsa halky ugur diýip atlandyrylan edebi akymdyr. Ol akym ozançylyk, goşunçylyk, türkiçilik däplerini dowam etdiren akym. Bu akymyň wekillerine ozanlar, aşyglar diýlipdir. Garajaoglan hem bu akymalaryň ikinjisine degişlidir. Ol ozançylyk däbini dowam etdiren aşyglaryň biri. Bu akym öz gözbaşyny oguznamaçylyk däbinden alyp gaýdýar. Şonuň üçin bu däbe ýykgyň edenleriň elleri sazly, dilleri sözli bolupdyr. Olar Gorkut bolup boý boýlasalar hem, Görogly bolup, nama aýtsalar hem, Garajaoglan bolup, türkileri tirseler hem söz bilen saz bir heňden owaz alypdyr, bir perdeden gopupdyr.

“Oguznamalardaky” namalar, “Gorkut atadaky” boýlar, “Görogly” şadessanymyzdaky şirwan perdelerde ganat baglan aýdymdar, gadymy dessanlarymyzdaky “elkyssaly” sözleriň arasyndaky “baş keleme aýdar bolnan” şahyranasözler özüleriniň sazy bilen sözdür, sazy bilen uzdur. Olar özüleriniň sazy bilen näzikedir, sazy bilen uzakdyr. Garajaoglan şeýle saz ýaly çeper sözüň, ýürekleri ersdiriji, gudrat siňen şahyranasözün genji-hazynasyna öwürülen ganatly edebi akymyň wekili. Ganatlylyk Garajaoglanyň sözünü asyrlaryň aşyrym-aşyrym gelen ýowuz ýellerinden aman saklapdyr. Şonuň üçin dostamagşuga sary barýan ýolda saýyllyk derdine uçran bu yşky şeýdalygy, Garajaoglanyň öz tassyklaýşy ýaly, hiç bir gudrat egsip bilmeýär, oňa hiç bir güýç täsir etmeýär:

Ýagan ýagmyr, ösen ýeller,
Dosta garşy giden ýollar,
Bilbiliň gondugy güller,
Saratyp-da, hiç solmazmyş.

. Garaja oglanyň wasp eden gözelleri ata Watanyň gözelleri-onuň bir ülüşi. Şol özboluşly üluşlerden, çeşme-çaýlardan, derýa-köllerden, çemenliklerden, çöllerden bitewi Watan emele gelýär. Gözelleriň we gözelligiň hak aşygy Garaja oglan hakyky gözelligi diňe dogduk diýarynda, gözeller bilen Watanyň parahatlygynda, asudalygynda, bitewiliginde görmek isläpdir. Garaja oglanyň bu asylly arzuw-hyýallary XVII asyryň taryhy-syýasy şertlerinde gaty kyn mesele bolupdyr. Garaja oglanyň şahyr ýüregi halkyň erk-islegini şeýle beýan edipdir:

Kadyr möwlam, bir dilegim bar senden,
Artdyr biziň şöhratymyz-şanymyz,
Altmyş gardaş olsak aýny eneden,
Bir supraga el uzatsak barymyz.

Gadymky şan-şöhratymyzy dikeltmek, ýurdy taşlap, dürli ýerlere giden agyr ili bir supranyň başyna jemlemek şahyryň baş pikiri. Garaja oglan il agzybirliğiniň esasy sütüni hökmünde öňe düşýän serdaryň barlygynda görýär:

On başimiz awlagyny awlasa,
On başimiz baştutanlyk eýlese,
Otuzymyz misli aga söýlese,
Içimizde serdar olsa birimiz

Bu goşgy Garaja oglanyň gözelligi, Watan, il-gün, mertlik-namartlyk, din-iman, dünýä baradaky pikirleriniň esasy düzýär:

Garaja oglan diýr diläliň aman,
Ol belent daglary büredi duman,
Munda Gurhan, ahyretde ol iman,
Zowalsyz jennete girsek barymyz

Goşgy jemgyýetçilik-syýasy, pelsepewi häsiýetleri bilen özünden sähel soňrak ýaşap geçen Döwletnämmet Azadynyň, Magtymguly Pyragynyň erkin, özbaşdak türkmen döwletini gurmak baradaky arzuw-hyýalary bilen sepleşip gidýär. Garaja oglanyň özbaşdak, erkin döwlet baradaky, agzybirlik baradaky başlangyjy Magtymgulynyň döredijiliginde özboluşly akaba öwrüldi.

Garaja oglanyň sygyrlarynyň pikir, mazmun, şekil, häsiýet sudurlaryny XVIII-XIX-asyrlaryň nusgawy edebiýatymyzda häli-şindi görmek bolýar. Munuň özi uly söz ussadyň özünden soňky döwür türkmen edebiýatyna ýetiren oňaly täsiriniň äşgär subutnamasydyr.

Tema: XIX asyr Gündogar edebiýaty. Mir Ammanyň ömri we döredijiligi

Meýilnama:

1. XIX asyr hindi edebiýatynda täze dörän edebi akymlar we ugurlar
2. Mir Ammanyň hindi edebiýatynyň görnükli wekili.
3. Ýazyjynyň “Dört derwüş” eseri.

Edebiýat:

1. Türk dünýası Edebiyatı. Ankara, 2002
2. История всемирной литературы. –М., 1983
3. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997.
4. Mir Amman. Dört derwüş. A., 1964

Gadymy hindi edebiýaty azyndan üç müň ýyl mundan öň döräp, asyrlar boýy sanskrit dilinde ösüpdür. Başlangyjyny biziň eramyzyň ilkinji ýüzýyllygynda goýlan budda hem jaýn edebiýatlary bilen deňeşdireniňde, urdu edebiýaty soňky birnäçe ýüz ýyllaryň dowamynda hindi halklarynyň häzirki döwrüň gepleýiş dilleriniň esasynda dörän täze hindi edebiýatlaryna degişlidir. Urdu diliniň hem şol dildäki edebiýatyň özboluşly taryhy bar. Orta asyrlarda feodal gurluşda ýaşayan Hindistanda höküm sürýän synplaryň edebiýaty halkyň gepleýiş dilinden tapawutlanýan “klassyky” dillerde döredilipdir.

Indus feodallary we olaryň töweregindäki brahmanlar (okumyşlar) bir wagtdan bäri janly ulanyşdan galan ortodoks edebiýatyň hem ylmyň jansyz dili bolup galan gadym sanskrit dilinden peýdalanypdylar. XI asyrdan başlap, türkmenleriň bu ýerde hökümdarlyk etmekleri netijesinde pars dili resmi dil bolup hyzmat edip başlaýar. Orta Aziýadan we Eýrandan gelen şahyrlar hem bu ýerde mekan tutunypdylar. Eýranda ösen pars edebiýatyndan stili boýunça tapawutlanýan özbaşdak edebi ugur kem-kemden ýüze çykyp ugrapdyr. Beýik Mogallor hökümdarlygynyň gülläp ösýän döwründe hindi-pars edebiýaty uly üstünlikler gazanypdyr. Soň-soňlar hem pars dili täze ñsen hindi dilleri bilen birlikde ýene ençeme wagtlaп Hindistanyň edebi dili bolupdyr. XIX we XX asyrlarda urdu dilinde ýazan Galib we Ykbal ýaly meşhur şahyrlaryň eserleriniň ep-esli bölegi şol dilde ýazylandyr.

Beýleki täze hindi edebiýatlary bilen deňeşdirilende urdu edebiýatynyň özboluşlylygy onuň ösüp başlan döwründe hindi-pars edebiýatynyň däplerini kabul etmegidir. XVI asyryň ahyrynda we XVII asyrda Dekanda ýerleşen Bijapur we Golkond begliklerinde, XVIII asyryň başyndan başlap demirgazykda – Delide we Laknauwda ozal diňe pars dilinde eser döreden musulman köşk şahyrlary Demirgazyk Hindistanyň iň möhüm dilleriniň biri bolan hindustani dilinde hem ýazyp başlaýarlar. Ýöne şonda-da olaryň köpüsi öňki edebi usullary saklapdylar, ýagny temalar, ideýalar we olary bermegiň şekilleri öňki bolşy ýaly bolupdyr. Hindustani dilinde goşulýan goşgular parsy ölçeglerde bolup, pars dilinde däp bolan keşpler, deňeşdirmeler, sypatlandyrmalar bu sygyrlarda beýan edilipdir. Hindustani dilinde pars diliniň sözlük düzüminden geçen sözleriň ulanylmagy has artypdyr we munuň netijesinde ýörite edebi stil, ýagny hindustany diliniň

urdu dili diýlip at berilýän edebi şekili döräpdir. Pars dilinden geçen sözleriň köp ulanylmagy we arap ýazuwynyň peýdalanylmagy urdu diliniň tapawutlanýan taraplarydyr. Urdu edebiýaty XIX asyryň ortasyna çenli hindi-pars edebiýatynyň güýçli täsiri astynda bolupdyr. Şol döwürlerde hem bu edebiýat feodal jemgyýetiň ideýalaryny we garaýyşlaryny beýan edip gelipdir.

XIX asyryň başlarynda kyssa žanry ýüze çykýar. Hindustani dilinde kyssa bilen ýazmaga ozal hem synanyşylypdyr, emma ol onçakly oňat netije bermändir. Talabalaýyk kyssa eserleri diňe XIX asyryň başlarynda peýda bolupdyr. Mir Ammanyň “Dört derwüş” eseri hem şol eserleriň biridir.

Mir Amman barada terjimehal maglumatlar örän az. Ol Delide doglup, onuň ata-babalary XVI asyrda şol ýerde mogollar köşgünde hyzmat eden ylymly-bilimli adamlar bolupdyrlar. XVIII asyrda Mogollar hökümdarlygynyň ýykylmagy olara hem täsir edipdir. Soňra Demirgazyk Hindistany birnäçe gezek tozduran owganlylaryň ýörişleri, indus taýpalarynyň gozgalaňlary Mir Ammany emläginden we miras galan mal-mülkünden mahrum edipdir. Ol öz öýüni, maşgalasyny taşlap, eklenç üçin ýurtdan ýurda gitmäge mejbur bolupdyr. Mir Amman birnäçe ýyllap Patna şäherinde bolup, soňra Kalkutta gidipdir. Ol ýere baryp ilki musulman aristokrat maşgalasynda terbiýeçi bolup işläpdir. 1801-nji ýylda bolsa iňlis-hindi gullugyndaky ýaş çinownikleriň okadylýan ýeri bolan kolleže gulluga giripdir. Şol wagtlar gepleşikde ulanylýan täze hindi dillerini öwrenmek üçin gepleýiş dilinden daşlaşmaýan dilde ýazylan eserler zerur bolupdyr. Şygryýet sungaty bu talaby ödemändir, şoňa görä hem kolležiň gullukçylarynyň möhüm täze hindi dillerinde kyssa eserlerini döretmek üçin birnäçe edebiýatçylary, induslary, musulmanlary öz ýanyna çagyrypdyr. Mir Amman hem şol topara düşüpdür. Onuň öz aýdyşyna görä, oňa “halkyň: induslaryň we musulmanlaryň, aýallaryň we erkekleriň, çagalaryň we ýetginjekleriň, bilimli adamlaryň we garamaýaklaryň bazarda özara gepleşýän dili bolan arassa hindi (hindustani) dilinde” kitap ýazmak tabşyrylypdyr. Onuň bir ýyldan gowrak zähmet çekmegi netijesinde “Dört derwüş” (“Bag we bahar”) diýen kitap ýazylypdyr. 1806-njy ýylda Mir Amman başga bir eseri ýazýar, ýöne ol eser şowly bolmaýar we şundan soň Mir Ammana näme bolany belli bolman galýar.

Mir Amman “Lutf” (Nepislik) diýen lakam bilen goşgulary hem döredipdir, ýöne ol diňe “Dört derwüş” (“Bag we bahar”) kyssa eseri bilen meşhurlyk gazanypdyr.

Bu kitabyň dili düşnükli, täsirli, mazmuny gyzykly bolup, ol XIX asyryň dowamynda onlarça gezek neşir edilipdir. “Dört derwüş” atly eseriň sýužeti Hindistanda mälim bolan “Dört derwüşin taryhyndan” alnypdyr. “Dört derwüşin taryhy” atly eseriň pars nusgasynyň hem Hindistanda dörändigi barada maglumat berilýär. Adatça ol görnükli Deli şahyry Emir Hysrow (?-1325) tarapyndan döredilipdir diýlip çaklanylýar. Bu eseriň XVII asyrda ýa-da XVIII asyryň başynda dörän bolmagy mümkin. 1802-nji ýylda Mir Ammanyň ýazmagy bilen meşhurlyk gazanan bu eseriň nusgalary urdu dilinde-de, beýleki täze hindi dillerinde-de ýazylýar. Däp bolan sýužetleriň döredijilikli peýdalanylmagy diňe bir hindi edebiýaty üçin däl-de, eýsem Gündogaryň orta asyr edebiýatlarynyň ençemesi üçin hem mahsusdyr. Bu eseriň gymmatyny pese düşürmeýär, çünki

ýazyjy hereketiň bolup geçýän ýagdaýyny özüçe suratlandyrýar, eserdäki gahrymanlaryň edýän işleriniň derňewini özüçe geçirýär.

Mir Ammanyň öz eserine dakan “Bag we bahar” ady kitabyň mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly däl. Arap dilinde her harp belli bir sany aňladýar, şoňa görä hem “Bag we bahar” (Bag o bahar) diýen atdaky harplar 1217 bolýar, bu bolsa musulman ýyl hasaby boýunça eseriň ýazylan ýylyny aňladýar.

“Dört derwüş” eserinde biri-biri bilen baglanyşygy bolmadyk birnäçe waka giriş gürrüni bilen çäkli tertibe salynýar, ol gürrüniü ahyry bolsa umumy netije bolup hyzmat edýär. Eseriň bölekleriniň hemmesi aýry-aýry adamlaryň berýän gürrüni ýaly bolup çykýar; ol bölekler öz nobatynda başga hekaýalary hem öz içine alýar.

Rum diýen ýurduň patyşasy Azatbagt adyl, adalatly, halkyň söýgüsini gazanan patyşa bolupdyr. Emma onuň hiç bir perzendi bolmandyr. Ol bir gün öz murtunyň agaryp başlandygyny duýup, howsala düşýär, ähli zady terk edip, bir jaýda terkidünýä ýaşap başlaýar. Ýurtda ýagdaý bulaşýar, jenaýat, ogurlyk ýaly ýaramaz ýagdaýlar köpeliýär. Şonda Hiramand atly akyllý weziriniň maslahaty bilen patyşa köne geým geýip, çöl-beýewana ugraýar. Ine şeýle mazmun bilen başlanýan “Dört derwüş” eseriniň süžeti perzende zar bolup ýören patyşa Azatbagt baradaky sadaja hekaýany, derwüşleriň şowsuz söýgüsi hakyndaky dört powesti we bir söwdagär bilen ähtiýalan doganlary hakyndaky powesti öz içine alýar. Patyşanyň gürrüň beren soňky powestinde ýaş ýigidiň diriligine jaýlanylyşy barada söwdagäriň beren gürrüni hem powestiň bir bölegi hökmünde girýär. Umumy häsiýeti boýunça bu esere jadyly ertekilere ýakyn bolan Gündogar romanynyň özboluşly şekili hökmünde garamak bolar.

Mir Ammanyň “Dört derwüş” eseri özüniň gurluşy boýunça “Dört derwüşüň taryhynyň” has irki nusgalaryndan tapawutlanýar, çünki munda ikinji derwüş bilen üçünji derwüşüň berýän gürrüňleriniň ýerleri çalşyrylypdyr, eseriň bölekleriniň ýerleşdirilişi üýtgedilipdir. Eserde ýurduň hem döwrüň alamatlary aýdyň görünýär. Hereket uzakdaky ýat ýurtlara: Arap ýarymadasyndaky Ýemene, Siriýa, Stambula, Ajama, Hytaýa, Ýewropa (Pereňe) geçip bilýär. Ýöne nire bolsa-da biz şol bir ýagdaýa, şol bir durmuşa düş gelýäris. Durmuş Mir Ammanyň edil öz ýurdy Delide görşi ýaly suratlandyrylýar. Eserde Hindistanyň häsiýeti has aýdyň ýüze çykýar. Munda musulmanlar indus adatlaryna köp eýerýärler, ýagny olar betel çeyneýärler, maňlaýlaryna bagtlylyk nyşanyny – tika basýarlar, indus geýmilerini geýýärler, hindi naharlaryny bişirýärler.

Käte adamlara ýardam berýän, käte bolsa olaryň bütin güýjüni dargadýan peri, jyn, döw ýaly adatdan daşary güýçleriň eserde ýygy-ýygydan düş gelmegi, hereketiň hyýallaşdyrylmagyny görkezýär. Emma ol güýçler gahrymanlaryň durmuşyna hemişe goşulmaýarlar, olaryň goşulmak mümkinçiligi çäklendirilýär. Mysal üçin, ikinji derwüşüň berýän gürrüňindäki gözəl periniň öz söýgülisi bilen duşuşyk möhletini artdyrmaga ýagdaýy ýokdur. Emma dördünji derwüşüň gürrüňindäki jynlaryň we perileriň patyşasy adamdan kömek soramaga mejbur bolýar.

Tema: XX asyr Gündogar edebiýaty. Günbatar we Gündogar edebi gatnaşyklary

Meýilnama:

1. Reşat Nury Güntekin – ussat romançy
2. Çingiz Aýtmadow – häzirki zaman gyrgyz edebiýatynyň düýbünü tutujy
3. Resul Gamzatow – görnükli awar şahyry

Edebiýat:

1. Nihad Samy Banarly. Resimli türk edebiyatı tarihi. Stambul, 1997.
2. Türkiye türk edebiýaty (taryh-atlar-ýazgylar). Ankara, 2003
3. Aýtmadow Ç. Mähriban toprak. A., 1964
4. Gamzatow R. Ýüregim daglardadyr. A., 1985

Reşat Nury Güntekin – ussat romançy

XIX asyryň birinji ýarymyndaky türk edebiýatyna we milli medeniýetine Günbatar edebiýatynyň we medeniýetiniň täsiri ýetip başlaýar. 1839-njy ýylyň Sanjar aýynyň 3-üne Mustafa Reşit Paşa tarapyndan Tanzimat permany okalýar. Bu permandan soň, jemgyýetiň ähli ugurlary boýunça üýtgeşmeler, üýtgedip gurmaklar ýüze çykyp başlaýar, şonuň bilen birlikde-de türk edebiýatynda hem täze bir döwür - Tanzimat döwri (1839-1895) başlanýar. Ilkinji gazetler çap edilip başlanýar. Tanzimat edebiýatynyň birinji döwründe “Sungat, edebiýat halk üçindir” diýen ýüzlenme kabul edilýär we köşk edebiýatyna garşylyk döreýär. Şygryýetde çeperçiligiň däl-de, pikiriniň hökmanylygy hakda garaýyşlar öňe sürülýär. Edebiýata romantizmiň täsiri ýetip başlaýar. Täze žanrlar: roman, hekaýa, drama döreýär. Türk romanlary öz başlangyçlaryny meşhur romançylar Namyk Kemaldan (“Soňky puşmanlyk”, “Gezmi”), Ahmet Mithat Efendiden (“Hasan Mellah”, Felatun beg bilen Rakym Efendi”, “Ýeňijiler”, “Hüseyin Fellah”, “Parižde bir türk”) alyp gaýdýar.

Meşhur romançy Reşat Nury Güntekin hem türk edebiýatynda özüniň ajaýyp romanlary bilen yz galdyran ýazyjydyr.

XX asyr türk edebiýatynda özüniň meşhur romanlary, hekaýalary we sahna eserleri bilen öçmez yz galdyran ýazyjy Reşat Nury Güntekindir.

Reşat Nury Güntekin 1889-njy ýylyň Sanjar aýynyň 26-syna Stambulyň Üsküdar diýen ýerinde dogulýar. Onuň kakasy Nury beg harby lukman, ejesi hem öň Erzurumda häkimlik eden Ýawer Paşanyň gyzy Lütfiýe hanym bolupdyr. Harby lukmanyň ogly bolanlygy üçin onuň çagalyk we talyp ýyllarynyň köpüsi Anadolynyň welaýatlarynda geçýär. Bu babatda onuň Çanakgalada we Izmirde köp ýaşandygyny bellemek bolar.

Reşat Nury Güntekin ilki Selimiýedäki başlangyç mekdepde okaýar. Ýöne onuň bu mekdepdäki okuwy uzaga çekmeýär. Kakasynyň harby işi zerarly olar 1900-nji ýylda Çanakkala göçüp gelýärler we Reşat Nury bu ýerdäki başlangyç mekdepde okuwyny dowam etdirýär. Şeýle hem ol orta bilimini Izmirdäki fransuz mekdebinde alýar. Orta mekdebi tamamlandan soň, Stambul uniwersitetiniň edebiýat fakultetine okuwa girýär. 1912-nji ýylda bu uniwersiteti tamamlap, ilki Bursada, soňra Stambul mekdeplerinde türk dili we edebiýaty mugallymy bolup işleýär. Ol 1916-1917-nji ýyllarda Stambuldaky Fatih Wakut mekdebine müdirlik edýär we şol bir wagtyň özünde bu ýerde türk dili we edebiýat dersini hem okadýar. Mundan soňra ilki Wefa Sultanysy mekdebinde, soňra Erenköý gyz liseýinde türk dili we edebiýaty mugallymlygyny edýär. 1927-nji ýylda ol Magaryf ministriligine işe çagyrylýar.

Ýazyjy Anadolynyň içine aýlanmaga, halkyň hal-ýagdaýyny, milli döredijiligiň öwrenmäge şu ýerde işläň döwründe pursat tapýar. Halkyň içinde bolmak onuň millete, taryhyna, döredijiligiň bolan söýgüsini has-da kämilleşdirýär. Ol halkyň durmuşyna has-da içgin aralaşýar. Adamlaryň ynamyna girmegi başaýar. Şeýlelikde, 1939-njy ýylda Çanakkaladan millet wekilligine saýlanýar. Dört ýyldan soňra ol millet wekilliginden ýene Magaryf ministriligine dolanyp barýar. Ol ýerde işläp ýörkä, Türkiýäniň wekili hökmünde Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan Fransiýadaky “Medeniýet uçguny we talyp hyjuwy” guramasyna işe iberilýär. Ol bu ýerde Ýewropa medeniýetini, sungatyny we edebiýatyny kämil öwrenýär.

1954-nji ýylda bu wezipeden pensiýa çykýar we Stambula dolanyp gelýär. Ol bu ýerde hem gol gowşuryp oturmaýar-da, Stambulyň şäher teatrynda edebi synçy wezipesinde işläp başlaýar. Emma kän wagt geçmänkä, ol akganlylyk keseline duçar bolýar we keselini bejertmek üçin Londona gidýär. Meşhur romançy bu ýerde 1956-njy ýylyň Bitaraplyk aýynyň 7-sine aradan çykýar.

Reşat Nurynyň edebiýata bolan höwesini heniz onuň çagalyk ýyllarynda Üsküdaradaky goňşulary Şakir aganyň uzak gijelerdäki berýän gyzykly gürrüňlerini diňläň döwründe başlanýar.

Reşat Nury Güntekin metbugatda hem özüniň edebi-tankydy makalalary bilen uly orun alýar. Ol “Türk hekaýasynyň häzirki ýagdaýy”, “Tomaşa hepdeleri” ýaly makalalar bilen “La Pensee Tury” we “Zaman” gazetleriniň sahypalarynda yzygider çykyş edýär.

Reşat Nury Güntekin roman žanrynda bolşy ýaly, sahna eserlerini ýazmakda hem uly meşhurlyk gazanyp, kämil dramaturg adyny hem alýar. Onuň sahna eserlerini “Bejeriş sungaty” diýip atlandyryrlar. Çünki, bu eserlerde çöken göwni ruhlandyryjy, ganatlandyryjy, gamgyny goldaýjy täsir duýulýar. Olarda “Sungat üçin sungat” şygary giňden ýaýbaňlanyp, arassa ahlak, watançylyk we milli düşüňjeler giňden beýan edilýär.

Reşat Nury Güntekin esasan hem, komediýa ýazmagyň ussadydyr. Onuň “Hanjar” (1920), “Öňki düýş” (1922), “Daş parçasý” (1926), “Babur şanyň rugsady” (1931), “Hülleçi” (1935), “Köne aýdym” ýaly sahna eserleri bar.

Ol, köplenç, romanlaryndan bölümleri sahna eserine öwürýär. Mysal üçin, ýazyjynyň “Köne aýdym” sahna eseri onuň “Köne hassalyk” romanyndan bir bölümdir.

Reşat Nury Güntekin “Taňry myhmany” (1927), “Sönen ýyldyzlar” (1928) “Leýli bilen Mejnun” (1928), “Bolaýýan işler” (1930) ýaly hekaýalary hem ýazýar. Ol özüniň hekaýalarynda Anadoly adamlarynyň durmuşyny ýumoryň üsti bilen bermegi başarypdyr.

Reşat Nury Güntekin nowella ýazmagyň hem ussadydyr. Ol nowellalaryny, esasan hem, mekdep durmuşyna bagyşlap ýazýar. Bu babatda onuň “Umydyň güneşi”, “Žurnalistiň duşmany”, “Şemsiýe ogrusy”, “Ygtyýar aldawçy”, “Bir obanyň mugallymy”, “Gyrdaky dabara”, “Umyt mekdebinde”, “Peläketiň garşysynda”, “Göz dagy”, “Köne bergi”, “Galkynyş” we “Ýagyşly gije” atly nowellalary bardyr.

Ýazyjy 1936-njy ýylda “Anadoly syýahatlary” atly syýahat eserini döredýär. Bu eser uly göwrümlü bolup, onda Anadolynyň gözel-gözel ýerleri, taryhy ýadygärlikleri, halkyň dili, medeni mirasy, şahyrana döredijiligi, dăp-dessurlary barada giňişleýin gürrün berilýär. Bu eser diňe bir Anadolynyň däl, eýsem bütin Türkiýäniň durmuşyny, milli medeniýetini görkezýän eserdir. Onda halk oýunlary barada hem giňişleýin gürrün berilýär. Onuň bu eseri Türkiýäni, Anadolyny içgin öwrenjeklere möhüm gollanmadyr.

Reşat Nury Güntekin diňe bir çeper eserler ýazman, eýsem ol ylmy-publisistik we edebi-tankydy işleriň hem ýazarydyr. Bu babatda ol “Fransuz edebiýatynyň antologiýasy” (1929-1930), “Üç asyrlyk fransuz edebiýaty” (1932), “Tolstoýyň ömri we döredijiligi” (1933), “Ibseniň ömri we döredijiligi” (1934), “Boýun alyşlar” (1935), “Muhammediň ömri” (1930), “Gahrymanlar” (1943) we beýleki ylmy işleri ýazýar. Onuň bu işleri türk edebiýatyny öwreniş ylmyna we dünýä edebiýatyny öwrenmäge uly goşantdyr.

Reşat Nury Güntekin XX asyr türk edebiýatynda, esasan hem, özüniň çuňňur many-mazmunly, halkyň ýüregine hem diline ýakyn romanlary bilen meşhurdyr. Ýazyjy özüniň döredijilik ýyllarynda “Jikjiki” (1922), “Damja” (1924), “Gizlin el” (1924), “Dodakdan ýürege” (1925), “Agşam şapagy” (1926), “Bir zenan duşmany” (1927), “Gynanmak” (1928), “Ýaşyl gije” (1928), “Ýaprak düşmesi” (1930), “Söwüt şahalary” (1932), “Göğün ýüzi” (1935), “Köne hassalyk” (1938), “Degirmen” (1944), “Pukaralaryň tekgesi” (1946), “Boş ýeller” (1961), “Soňky ýapyşalga” (1961), “Gan dawasy” (1962) ýaly meşhur romanlaryny döretti.

Reşat Nury Güntekiniň “Jikjiki” (“Çalıkkuşu”) atly ilkinji romany türk edebiýatynda iň söýlüp okalýan romandyr. Onuň bu romany ilki “Wakit” gazetine az-azdan çap edilýär. Soňra roman 1922-nji ýylda özbaşdak kitap bolup, halka ýetirilýär. Roman bada-bat okyjylarda uly täsir döredýär. Ol gaýta-gaýta neşir edilýär. Bu roman esasynda türk kinoçylary adybir film döretdiler. Bu film türkmen diline hem terjime edilip, türkmen tomaşaçylarynyň söýgüsini gazandy.

Roman Feridäniň ýatlama depderidir. Feride özüne ýat bir şäherde myhmanhana otagynda ýatlamalaryny ýazyp otyrka, özüniň çagalyk we ýaşlyk ýyllaryny ýatlaýar we ony okyjy bilen paýlaşýar. Ýagny, ýazyjy eserde Feridäniň keşbini epiki keşpde beripdir. Öz aýdysy ýaly “Bam-başga bir çaga” bolan Feride atly-abraýly münbaşynyň gyzydyr. Örän kiçijikkä, ilki ejesinden, birnäçe ýyl soňra hem kakasyndan mahrum bolup, ýetim galýar. Ony Erenköý

Kozýatagyndaky daýzasy öz ýanyna alýar we onuň hemaýaty bilen ulalyp ýetişýär.

Besime daýza ony Notre Damedäki Sion-gyzlar mekdebinde okadýar. Besime daýzanyň ýaş we gelşikli ogly Kamran jikjiki guşuna meňzeýän bu bezzat gyzy söýýär. Ol onuň okaýan mekdebine ýygy-ýygydan barýar. Feridäniň garagollygy aýdar-diýer ýaly däl. Hemme kişi ondan gaça durýarlar, emma şonda-da ondan ýüz öwürmeýärler. Jikjiki ady hem onuň ýaramaz häsiýetleri üçin dakylýar. Hamran Feride bilen maşgala gurmak isleýär. Olar adaglanýarlar. Kamran öz işi zerarly dört ýyllyk Ýewropa gidýär. Bu wagtda hem Feride okuwyny gutarýar. Ýewrodan dolanyp gelen Kamran Feride bilen toý tutmak isleýär. Emma toýa üç gün galanda bir perenjeli ýaş zenan Feridäni çagyryýar we Kamranyň Şweýsariýada bolan wagty syrkaw ýatan bir ýaş aýala öýlenendigini aýdýar. Ol aýalyň adynyň Minewwerdigini aýdyp, Kamranyň Minewwere ýazan hatlaryny Feridä berýär. Bu ýagdaý Feridä agyr degýär. Özüniň ynamyny ýere çalan Kamrany бүтін durky bilen ýigrenýär. Onuň hiç kimi göresi, hiç kim bilen gürleşesi gelmeýär. Feride şol gün hiç kime aýtman, köşkdən gaçyp gidýär. Hemme kişi bolsa Feridäniň gaçmagyny ýene onuň bezzat hereketleriniň biridir öýdýär. Feride zähmetsöýer enekesiniň öýüne barýar. Ol soňra Anadolydaky mekdepde mugallymçylyk edip başlaýar. Günleriň birinde ony Bursadaky bir mekdebe fransuz dili mugallymy edip, işe iberýärler.

Şol günden başlap, Feride gündelik ýöredip başlaýar. Bursada boş iş ornunyň tapylmandygy üçin Feridäni Zeýniler obasyna iberýärler. Bu oba örän çetde ýerleşýär. Obada hatda heniz mekdep hem ýok eken. Emma belent ruhly, agyr zähmetden gaçmaýan, gaýduwsyz Feride bu işi agyr görmeýär. Oňa bu ýerde okuwçylary, aýratyn hem kiçijik Wehbi we Munise uly goldaw berýärler. Ähli gyzjagazlaryň bu obada Aýşa ýa-da Zöhre diýlip atlandyrylmagy Feridäni örän geň galdyrýar. Ol Munise diýlip üýtgeşik at dakylan gyzy jany-teni bilen söýýär we ony özüne gyzlyk edip almak isleýär. Munise obalylaryň pisläp kowan bir aýalynyň gyzdyr. Ol aýal adamsyndan başga bir erkegi söýýär. Munisäniň kakasy hem başga bir obadan bir aýala öýlenýär we gyzjagazyň ejesini öýden kowýar. Görgüli ene käwagt gizlin ýollar bilen ogrynça gelip, gyzyny görüp gidýär. Bu betbagt ene Munisäniň ejesidi. Onuň ene ýüregi ýalňyz balasyndan ömürlük aýra düşjekdigini syzýar. Çünki, ene ýüregine dünýäde hiç bir taý ýokdur.

Her näçe kynçylyga düşse-de Feridä Munisäni öz ýanyna almak başardýar. Bu ikisi bagtly ýaşap başlaýarlar. Munise Feridäni öz ejesi ýaly söýýär. Onuň bilen bagry badaşan ýaly bolýar. Günlerde bir gün obanyň aragatnaşyk bölümüne garakçylar dökülýärler. Olar bilen žandarmanyň arasynda ýüze çykan çaknyşykda bir ofiser ýaralanýar. Ony obadaky lukmançylyk bölümüne getirýärler. Kömege çagyrylan Feride ol ýerde bir ýaşuly harby lukman bilen tanyşýar. Haýrulla beg ýaş gyzyň bu çet obada ýeke başyna örän agyr şertlerde we kyn işlerde işlemeginde bir syryň bardygyny aňýar we oňa kömek etmäge çalyşýar. Ýagny, Feridäniň başga, has gowurak ýere geçirilmegini isleýär. Şol wagtda hem bir barlag netijesinde Feridäniň işleýän mekdebi ýapylýar we Feride bu obadan gitmeli bolýar. Ol welaýat merkezindäki zenan mugallymlarynyň ýetişdirilýän ýeri bolan mekdepde fransuz dili mugallymy wezipesine bellenýär. Feride bu ýerde işläp başlaýar. Ol bu mekdepde saz mugallymy bolup işleýän Şeýh Ýusup bilen tanyşýar. Şeýh

Ýusup saz çalmaga ökde bolýar. Emma ol inçekesel hassalygyndan ejir çekýär. Şeýh Ýusup Feridäni tüýs ýürekden söýýär. Emma Feride onuň söýgüsini kabul etmeýär. Bu ýagdaýa çydamadyk Şeýh Ýusup hem keselinden, hem-de puç söýgüden ejir çekip aradan çykýar. Onuň öňüsyra Şeýh Ýusup ölümüne ýakynlaşandygyny, emma iň soňky deminde Feridäni görüp bilse armanynyň ýokdugyny aýdyp, ony ýatan ýerine getirmegi aýal doganyndan haýyş edýär. Şeýh Yusubnyň aýal dogany gelip, hassanyň soňky demindäki haýyşyny aýdýar we Feridäni alyp gitmek isleýär. Feride Şeýh Yusubnyň ýanyna gidýär. Ölüm düşeginde ýatan hassa ony görüp ynjalýar we jan berýär. Feride onuň ölmeginde özüni günäli duýýar. Şonuň üçin hem ol özüni başga ýere ibermeklerini haýyş edip, ýokary edara ýüz tutýar. Feridäniň haýyşy kanagatlandyrylýar we ol Çanakgaladaky bir orta mekdebe iberilýär. Ol bu ýerde-de uzak işlemän, Izmirde gaýdýar. Feride Izmirde Reşit beg atly baý adamyň çagalaryna sapak berýär. Günleriň birinde ol Reşit begiň Kamranyň garyndaşydygyny bilýär. Surat toplumynda Kamranyň suratyny görýär. Reşit begiň gyzy Sabahat Kamranyň Minewwer daýzasynyň adamsydygyny aýdýar. Kamran Feridä köp garaşypdyr, emma Feride gelmänsoň, ol Minewwere öýlenipdir. Feride bu ýerden hem gidýär. Ol özüniň owadanlygy, sadalygy bilen köp kynçylyklara sezewar bolýar. Ykbal ony Guş adasyna getirýär. Bu ýerde ol napaga çykan Haýrulla bege duşýar. Haýrulla beg gyzy öz öýünde ýaşadýar. Oňa goldaw berýär. Munise hem bu ýerde keselleýär. Barha gyzgyny galyp, ysgyndan gaçan çaga hiç hili derman kömek etmeýär. Gyzjagaz aradan çykýar. Mundan soň Feride hakynda daş-töwerege her hili gep-gybatlar ýaýrap başlaýar. Ony bu töhmetlerden goramak üçin Haýrulla beg Feride bilen kagyz ýüzünde nikalaşýarlar. Birnäçe wagt geçensoň, örän garran Haýrulla beg hem aradan çykýar. Haýrulla beg ölüm ýassygynda ýatyrka, Feridä öz maşgalasynyň arasyna gaýdyp barjakdygyna kasam etdirýär. Ol Feridäniň gündeligini okap, onuň başyna düşen kynçylyklary bilen eken. Feride bolsa gündeligini tapman, ony ýitdi hasaplap ýörüpdir. Haýrulla beg gündeligi ýörite bukja salyp, ony Kamrana gowşurmagy haýyş edýär. Feride öli wesýetini ýerine ýetirmek üçin, içinde näme bardygyny hem bilmän, bukjany Kamrana gowşurýar. Feride birnäçe günden soňra yzyna dolanmak isleýär. Emma Kamranyň kakasy Aziz begiň, dogany Müzganyň kömegi bilen Kamran ony alyp galmagy başarýar. Çünki, Minewwer hem ölüp, Kamran dul galan eken.

Bu romanyň baş gahrymany gujurly gyz Feridedir. Feride başyna nähili kynçylyklar düşse-de, ony mertlik bilen çekmegi başarýar. Hiç wagt aljyramaýar. Durmuşda gabat gelýän her bir böwetleri ýarsmaga çalyşýar. Mysal üçin, Feride gyzlar mekdebinde fransuz dili mugallymy bolup işlän döwründe, özüne ýakyn jora hasaplan bir mugallymyndan uly ýamanlyk görýär. “Öýmüze gideli, ejem bilen tanyşdyraýyn” diýip, Feridäni keýp çekilýän ýere äkiden ol zenan Feridäniň mertligine, asyllylygyna, owadanlygyna, özüne çekijiligine görüplik edýär. Öň ähli erkekleriň ünsüni özüne çekip ýörensoň, Feridäniň gelmegi oňa urgy bolýar.

Emma Feride bu ýerde hem özüniň arassalygyny saklaýar we ol ýerden aman sypmagy başarýar. Emma ol aýal Feride hakynda erbet gürrüňler ýaýradýar we onuň bu ýerden başga bir ýere geçirilmegini gazanýar.

Feride belent adamkärçilikli gyzdyr. Onuň kakasy, ejesi barka, hiç kimsiz galan Munisä hossarlyk etmegi ýa-da özüne aşyk bolup, umytsyz ýagdaýda aradan çykan Şeýh Yusubnyň soňky haýyşyny berjaý etmek üçin onuň ýanyna

barmagy, hassanyň ölüminde özüni günäli duýmagy hem Feridäniň adamkärçilik duýgularyndan habar berýär.

Il arasyna ýaýran gep-gybatdan çekinip, garry bir lukman bilen nikalaşan gijesi ol lukmanyň ýatýan otagyna barýar. Lukman oňa: “Sen meniň otagymda näme işleýärsiň? Git!” diýip ony kowýar. Soňra ol bu nikanyň diňe gep-gybaty basyp ýatyrmak maksady bilen gyýýlandygyna, özüni bolsa edil kakasy ýaly görmelidigini aýdan wagty Feridäniň onuň boýnundan asylyp: “Kaka! Meniň kakam!...” diýip perýat edişi hem onuň ahlak arassalygyndan habar berýär.

Reşat Nury Güntekin “Ýaprak düşmesi” romanyny 1930-njy ýylda ýazýar. Bu romanda ýazyjy maşgala terbiýesi hakynda söz açýar. yazyjynyň pikiriçe, terbiýesi gowşak bolan maşgala edil ýapraklar kimin şahasyndan tänip, ýere düşerler.

Eseriň baş gahrymany Aly Ryza beg köne terbiýäni alan halal, namysjaň adam. Ol osmanlylar döwründe gullukçy wezipesinde işleýär. Ömrüniň ahyrynda haram iýmek islemändigi sebäpli, ujypsyz hak bilen gün görmeli bolýar. Emma onuň çagalary bol durmuşda ýaşamak isleýärler we ýaramaz ýola düşýärler. Muňa sebäp bolsa, ýaşlaryň moda kowalaşyp, her gün tans, humarly oýunlar oýnalýan ýerlere gatnamagydyr. Beýle ýerleriň bolsa çagalarda we ýaşlarda erbet göreläniň başlangyjydygyny Reşat Nury Güntekin bu romanymda belläp geçýär. Aly Ryza begiň çagalary hem köp ýaramazlyklara baş urýarlar. Öz kakalaryny äsgermeýärler, oňa agyzlaryndan gelen paýyş sözleri aýdýarlar, gyjالات berip, üstünden gülýärler. Emma olaryň öz ykballary hem ters bolýar. Ýaramaz ýoly saýlap alyp, haramlyga ýykgyň eden çagalar yzly-yzyna heläkçilige uçrap başlaýarlar. Mert ata çagalarynyň biri-biriniň yzyndan heläk bolmaklaryny görmäge çydap bilmeýär. Onuň gözleri kör bolýar. Bu romanda adam häsiýeti, aňyýeti giňden açylyp görkezilýär. Eserde ata-babalarymyzyň terbiýe mekdebi hakynda möhüm düşüňjeler berilýär.

Reşat Nury Güntekiniň “Köne hassalyk” romany hem halkyň söýgüsini gazanan eserleriň biridir. Ýazyjy bu romanyny 1938-nji ýylda ýazýar.

“Köne hassalyk” romanynyň baş pikiri söýgä wepalylyk, maşgala binýadyny berk tutmak we ony bozulmakdan goramakdyr. Reşat Nury Güntekin bu romanymda hem moda kowalaşyp, maşgala berkararlygyny gowşadýan ýaşlary dogry ýola çagyýar. Onda pes düşüňjeli Züleýhanyň maşgala durmuşyndaky goýberen kemçilikleri çeper suratlandyrylyp görkezilýär.

Romanyň gysgaça mazmuny şundan ybaratdyr. Şäherli bir maşgalanyň we daşary ýurt mekdepleriniň birisiniň terbiýesini alan Züleýha Gündogaryň mähirli, emma görer göze duýulmaýan, gizlin, mähir-muhabbetli, gyzgyn söýgüsini äsgermän, ýewropalylaryň aç-açan söýgüsini isleýär. Onuň pikiriçe, Gündogar söýgüsi – köne aýdym. Köne aýdym bolsa – köne hassalyk.

Bir deräniň begi bolup, gaýraty bilen hemmelere meşhur bolan adamyň agtygy akýürekli, ynanjaň, namysjaň hem-de mertebeli adam bolan adamsynyň içki duýgusyna şonuň üçin hiç hili üns bermeyär. Ony özünden pes saýýar, hatda oňa aýallyk etmegi hem, ruhuny we söýgüsini bermegi hem peslik bilýär.

Züleýhanyň Anadoluda bir ýeňiş baýramynda gezip ýörkä aýdan: “Baýdaklar, uçgunlar, baýdaklar uçgunlar...” diýen sözleri yzygider gaýtalamagy hem olara bolan soýgi däl-de, ýaňsylamakdyr. Ýagny, “Hemişe şol bir zatlar” diýmek isleýän we bu ýurda ysnyşmaýan ýagdaýy onuň бүтін ýetmezçiligidir.

Ykbalyň, dürli wakalaryň, dürli garşylyklaryň, dürli öwrümleriň birleşdiren bu iki ynsany – Ýusup bilen Züleýha ahyry Akdeňiz yklymlarynyň maýyl we ajaýyp gijesinde suduň üsti bilen aýrylyşmak kararyna gelýärler. Emma şol gije hem Akdeňiziň ajaýyp howasy, tebigatyň gözeli keşbi Züleýhany, öz aýdyşy ýaly, “köne aýdymy” duýar ýaly derejä ýetirýär.

Emma “Soňky tüýkülik sakgal ezmez” diýlişi ýaly, Züleýhanyň kalbynda dörän söýgi öz netijesini bermeýär. Buz ýaly doňan göwün hiç eremeýär. Ýusup Züleýhany hiç haçan bagyşlap bilmejekdigini, ony öňküleri ýaly ezizläp, öňküleri ýaly howurly söýgüsini bagyşlap bilmejekdigini duýýar. Şeýlelikde, bu maşgala dargaýar.

Eserde maşgala, biri-birini söýüp, emma şol söýgini harlan ynsanlar hakynda söz açylýar. Maşgalanyň mukaddesligi, ony gurmaýyň kyndygy, emma dargatmagyň örän aňsatlygy hakynda dürli wakalaryň üsti bilen gürrüň edilýär. Ýaşlara maşgala gurmak, biri-biri bilen ysnyşykly ýaşamak ündelýär. Bu romanda Züleýhanyň keşbi diňe özüni bilýän, ulumsy, tekepbir gyzyň keşbinde häsiýetlendirilýär. Onuň Ýusuba: “Sen ol zatlary nireden bilýän? Sen söýmegi bir başaryaňmy? Seniň söýgiňem edil beýlekiler ýaly, köne aýdymdyr-da”³ diýmek bilen, özüniň ömürlik ýanyoldaşyny kemsitmegi hiç zatça hem görmeýär. Eseriň dili örän ýönekeý, halkyň diline ýakyn, akgynly okalýar.

Umuman, Reşat Nury Güntekin özüniň uly many-mazmunly eserleri bilen halkyn arasynda meşhurlyk gazanan romançy ýazyjydyr.

Gyrgyz halk ýazyjysy Çingiz Aýtmatow 1928-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Gyrgyzystanyň Talas welaýatynyň Şeker obasynda dogulýar. Onuň kakasy Törekul Aýtmatow, ejesi bolsa Nagima Hamzaýewna Aýtmatowadyr. Ýazyjynyň çagalygy, ýetginjekligi örän kyn günlerde geçýär. Ilki depressiýa, soňra Beýik Watançylyk urşy onuň ýaş başyndan zähmet çekmegine getirdi. 14 ýaşynda oba geňeşliginiň kätibi bolup işläp başlaýar. Ol Gazagystana gidip ol ýerdäki Jambyl weterinar-tehnika institutynda okap başlaýar, soňra Frunzäniň Oba hojalyk institutynda okuwyny dowam etdirip, ony 1953-nji ýylda tamamlýar we 3 ýyllap zootehnika bolup işleýär. 1956-1958-nji ýyllarda Moskwanyň M.Gorkiý adyndaky Edebiýat institutynda okaýar. Ol döredijilik işine 1952-nji ýyldan başlaýar. 1957-nji ýylda Ýazyjylar Birleşiginiň agzalygyna kabul edilýär. Ç.Aýtmatow eserlerini rus we gyrgyz dillerinde ýazýar. Ilkinji eserlerinde adamyň ruhy dünýäsine aralaşmaga, çylşyrymly häsiýet döretmäge ymtylýar, özboluşly stil gözleýär. “Aşim” (1953), “Kyn geçelge” (1956) ýaly hekaýalarynda, “Ýüzbe-ýüz durup” (1957) powestinde bu ýagdaý açyk duýulýar. Çingiz Aýtmatow ýönekeý adamlaryň baý ruhy dünýäsini, gujur-gaýratyny hem edermenligini inçeden açyp görkezmek tärini “Jemile” (1958) powestinde has-da kämilleşdirýär. Powestde Beýik Watançylyk urşunyň gazaply ýyllarynda gyrgyz halkynyň edermenlikleri, ajaýyp ahlak sypatlary açylyp görkezilýär. Powestiň baş gahrymany Jemile abraýly we Powest köp dillere terjime edilýär. Ýazyjy bu powestiniň yzysüre “Ilkinji mugallym”, “Elwan ýaglykly serwim”, “Köşekgöz” eserlerini döredýär. Bu dört powesti üçin ýazyja 1963-nji ýylda Döwlet baýragy berilýär. “Jemile” powestindäki Jemile bilen Daniýar, “Köşekgözde, Kemal, “Elwan ýaglykly serwimde” Ylýas bilen Hesel, “Ýüzbe-ýüz durupda” Seýda, “Ilkinji mugallymda” Duşen bilen Altynaý, “Mähriban toprak” Tolgonaý, “Hoş gal, Gülsaryda” Tanabaý ýaly gahrymanlar durmuşyň hem göreşiň synagly

ýollaryndan mertlerçe geçişi, gujur-gaýraty, maksada okgunlylygy, çylşyrymly kynçylyklary ýeňip geçişi bilen okyjylary özüne çekýär. Çingiz Aýtmadow “Hoş gal, Gülsary” powesti üçin 1968-nji ýylda ýene-de Döwlet Baýragyna mynasyp boldy.

Çingiz Aýtmadowyň “Ak gämi”, “Asyrdan uzaga çeken gün”, “Çingiz hanyň ak buludy” atly eserleri hem meşhurlyga eýe bolan eserlerdir. Bu eserler dünýä dilleriniň köpüsine terjime edildi.

Çingiz Aýtmadow 2008-nji ýylda azerbeýjan okyjylary tarapyndan Nobel baýragyna hödürlendi.

Germaniýada ilçi wezipesini ýerine ýetirip ýören Ç.Aýtmadow agyr kesele ýolugyp, geçen ýyl aradan çykdy.

Tema: Täze hytaý edebiýatynyň kemala gelmegi. Häzirki zaman ýapon edebiýatynda detektiw eserler.

Meýilnama:

1. Lu Siniň ömri we döredijiligi
2. Edagowa Rampo we onuň “Tümlükdäki döw” romany
3. Seýtýo Maimotonň “Ýer-çöl” romanynda gozgalýan meseleler
4. Seýiti Morimora we onuň “Oýunjak aýy” romany

Edebiýat;

1. Литература Востока в средние века. Изд-во МГУ, 1970.
2. Современный японский детектив. М., 1979.

XX asyrdä beýik hytaý halky öz feodal we imperialistik gurluşyny hemişelik terk edip, asuda we şatlykly durmuşda ýaşap başlady. Bu asyryň 20-30-njy ýyllarynda öňdebaryjy pikirli ýazyjy-şahyrlar edebiýat meýdanyna gelýär we halky basybalyjylara we ýurtdaky feodal gurluşa garşy göreşe çagyryşlar çeper eserlerde ýiti şöhlendirilip başlanýar. Olaryň başynda hem täze hytaý edebiýatynyň düýbünü tutujy, oz watanynyň köp asyrlyk taryhyny hem medeniýetini öwrenip, ony öz eserlerine siňdiren görnükli ýazyjy Lu Sin durýar.

Lu Sin 1881-nji ýylda Şaosin şäherinde Çžou familiýasyny göterýän maşgalanyň Çžesýan atly prawinsiýasynda dünýä inýär. Ýazyjynyň kakasy alym bolupdyr, ejesi bolsa ýönekeý oba maşgalasyndan eken. Ýazyjynyň hakyky ady Çžou Şu – žen bolup, Lu Sin onuň edebi lakamydyr (Lu-ejesiniň maşgala belligi).

Bu lakam bilen ýazyjy 1918-nji ýylda ilkinji gezek “Däliniň hatlary” atly hekaýasyny ýazýar. Senzura we syýasy yzarlanmalar Lu Sini her hili toslanyp tapylyan atlar bilen gizlenmäge mejbur edipdir. Ol şeýle atlaryň onlarçasyny ulanypdyr.

Ýazyjynyň irki çagalyk ýyllarynda onuň kakasy 2 gektara golaý ýere eýelik edipdir, bu ýer bolsa Lu Siniň aýdysyna görä, Çžou maşgalasynyň barly ýaşamagy üçin ýeterlik bolupdyr. Ýöne oglanjygyň 13 ýaşy dolanda, kakasynyň aradan çykmagy bilen garyndaşlarynyňka göçmäge mejbur bolýar. Bu ýerde kemsidilmelere çydaman, olar ýene öz öýlerine dolanyp gelýärler. Güngüzeranlary pese düşse-de Lu Siniň ejesi ony okatmak isleýär we diňe ýola ýeter ýaly pul berip, tölegsiz mekdebe ugradýar.

Lu Sin 18 ýaşynda Nankin şäherindäki deňiz hünärment mekdebine okuwa girýär, ýöne 1 ýarym ýyldan soň ol bu mekdebi taşlap, dag we demirýol inženerlerini taýýarlaýan mekdepde okap başlaýar. Bu mekdebi tamamlandan soň ony bilimini dowam etdirmek üçin Ýaponiýa iberýärler. Ol Ýaponiýada oz tehniki ylmy bilen gyzyklanman, medisnany özleşdirip başlaýar. Ýazyjy medisina kolležinde 2 ýyllap okaýar. Onda ölüm we kesel Hytaý üçin gorkuly däl

diýen pikir has-da berkäp ugraýar. Lu Sin hytaý halkyna edebiýat kömek edip biler diýen netijä gelip, öz ömrüni edebi döredijilige bagyşlaýar.

Lu Sin edebi terjimeçilige 1903-nji ýylda başlaýar. Ol “Çžeszýanskiýe Priliw” žurnaly üçin makalalar ýazýar we Žýul Wernanyň “Aýa uçuş” atly romanyny terjime edýär. Soňra ol “Daşary ýurt hekaýalary” atly 2 kitapdan ybarat bolan eserler ýygındysyny terjime edýär. Oňa rus ýazyjylarynyň eserleri hem girizilipdir. Lu Siniň özüniň ilkinji ezseri yaponiýada okap ýörkä, ýagny 1907-nji ýylda neşir edilýär.

Ýazyjynyň döreden powestleri we hekaýalary diňe bir Hytaýda däl, eýsem daşary ýurtly edebiýatçylaryň hem ünsüni özüne çekýär. Onuň döredijiligine şol döwrüň meşhur ýazyjylaryndan Mao Se Dun, Dun Min, Bo Mo Žo we beýlekiler uly täsir edipdirler. Onuň “Çagyryş”, “Azaşmak”, “Ýabany otlar”, “Gündogar mukamlary we denirgazyk aýdymlyry”, “Epgek şemal”, “Hua Taý”, “Üç işsiz” ýaly ýygındylary ýazyjynyň 1918-1936-njy ýyllarda ýazan powestlerini, heklaýalaryny, makalalaryny, tankydy felýetonlaryny özünde jemleýän kitaplardyr.

Lu Sin özüniň ähli eserlerinde özüni Beýik watançy hökmünde görkezip, halkyň aýdymçysy bolup çykyş edýär. Onuň edebi döredijiligi hakykat bilen, durmuş bilen, halk bilen berk baglanyşyklydyr. Ýazyjynyň in gowy eserleriniň biri bolan “A Siniň durmuşynyň hakyky beýany” atly eserinde obanyň tozmagy, açlygy we gedaýlygy, çydamasy kyn bolan durmuş şertleri görkezilýär.

Ýazyja ilkinji döredijilik üstünligini getiren “Aklyndan azaşanyň hatlary” atly eserinde Lu Sin adamlary ýigrenýänlere garşy çagyryş berýär. Ol hytaý medeniýetinde täze sahypa açan bu hekaýasyndan soň “Kun I Szin” eserini ýazýar.

Lu Sin öz okyjysyny halkynyň, ýurdunyň ykbaly barada pikir etmäge mejbur edýär. Şonuň üçin hem bu görnükli ýazyjy barada giňişleýin makala ýazan hökümet işgäri, edebi tankytçy Mao Sze Dun onuň döredijiligini häsiýetlendirende “Beýikden beýik we gahryman tug göteriji” diýip at berýär.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi

**Döwletmämmet Azady adyndaky
Türkmen milli dünýä dilleri instiuty**

Daşary ýurt edebiýaty kafedrasý

**Dünýä edebiýaty
boýunça umumy okuw
ýazgylary**

Aşgabat

Hoý ýazuw taryhyndan

Hat dünýäniň ähli medeni mirasynyň esasydyr. Gadymy hindileriň aýtmagyna görä: “Haty, döreden adam Hudaýyň saýlan adamsydyr”.

Sözleýiş dünýäni medeniýetleşdirýär we hemme taraplaýyn terbiýeleşdirýär. Söz arkaly adam töweregi bilen öz duýgularyny, pikirlerini paýlaşyp bilýär. Söz – Hudaýyň yşgydyr. Söz adamy şu dünýäde döredilen gymmatlyklaryň ählisinden beýgelidi.

Aýdylan sözi saklamak mümkinçiligi diňe hatyň oýlap tapylmagy bilen döredi.

Häzirki döwürde hatyň 400-ze golaý görnüşi mälimdir, bu saňa hatyň ilkinji basgançaklary we asly bir bolup görnüşi taýyndan tapawutlanýanlar goşulanok. Hatyň syrlary öz gözbaşyny ilkidurmuş jemgyýetinden alyp gaýdýar. Şol döwürde belli bir kömegi bilen habarlaşmak usuly giňden ýaýrapdyr. Mysal üçin kertiklenen taýajyklary, düwmeli bagjyklary we ş.m.

Gadymy grek taryhçysy Gerodot beýik pars hany Dariý I-ň skiflere garşy ýörişinden şol hatyň bir görnüşi bilen baglanşykly gyzykly wakany aýdyp berdi:

“Dariý çykgynsyz ýagdaýa düşdi. Muny aňan skif patşalary Dariniň ýanyna: guşdan, syçandan, gurbagadan ýaý-okdan ybarat bolan sowgatly habarçyny iberipdirler. Parslar sowgadyň manysy barada soranlarynda habarçy özüne sowgady diňe gowşurmagy tabşyrandyklaryny aýtdy/ Habarçy olara sowgadyň manylaryny özbaşdak kesgitlemegi maslahat berdi.

Mundan soň parslar maslahat guraýarlar. Dariýiň pikirçe sowgat skifleriň ýerleri we suwlary bilen meýletin goşulmaklaryny aňladýar. Dariý bu pikiri syçanyň ýeriň astynda ýaşap, adam ýaly ýeriň hasyly bilen iýmitlenýändigini, gurbaganyň suwda ýaşaýandygy, guşuň oňa çalymdaşlygy, ýaý-oklaryň bolsa skifleriň harby edermenliginiň boýun bolýandygy bilen düşündiripdir. Dariniň pikiri şundan ybarat eken. Emma bu düşündirişi Gabriýanyň aňlatmasy garşy gelipdir. Dariý patşanyň töwreginiň akyldarlarynyň biri bolan Gabriýe muňa şeýle düşünişidir: “Eger-de siz parslar guş kimin asmana uçmasaňyz, ýa-da syçan kimin ýere sümülmeňiz, ýa-da gurbaga ýaly köllere tarap gaçmasaňyz, ýaý-oklaryň zarby astynda wepat bolup, öýi görmersiňiz”. Soň patşanyň boýun almagyna görä Gobriýa mamla bolupdyr”.

Bu mysal şular ýaly hatyň gowşak taraplaryny, ýagny olaryň köpmanylylygyny (şu mysala köpmanylylyk maksada laýyk bolmagy hem mümkin) aýdyň görkezýär.

Bular ýaly hatyň kämil bolmagy sebäpli soňky döwürlerde onuň ýerine suratly hat ulanylypdyr. Bu görnüş hem gadymylaryň birine degişlidir.

Piktografiýada ulanylýan surat ýa-da şekil anyk zadyň, suratyň ýerini tutýar, mysal üçin: şöhleli tegelek – güni aňladýar, tolkunly jyzyk – suwy, kelleli, elli we aýakly şekil adamy aňladýar.

Hatyň has ösen derejesi – ideografiýa diýip atlandyrylýar. Ideogrammadan – zadyň, şekiliň özi berilmän many suratlandyrylýar. Mysal üçin: şöhleleri ýaýrap gidýän tegelek – güni aňlatman “yssyny”, “gyzgyny”, jübüt aýak bolsa – ýöremegi herekedi aňladypdyr.

Suratly hatyň esasy aýratynlygy görnüşiniň piktografiýa ýa-da ideografiýa bolanyna garamazdan, janly gepleşik diliniň sesleri bilen baglanşygynyň ýoklugyndadyr.

Internet maglumatlaryndan goşmaça materiallar